पाणिनीय व्याकरणका द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

मतिप्रसाद ढकाल (विद्यावारिधि)

सहप्राध्यापक, कालिका संस्कृत विद्यापीठ

dhakalmatip@gmail.com

सारसङ्क्षेप

पाणिनीय व्याकरणका विभिन्न महत्त्वपूर्ण प्रक्रियाहरूअन्तर्गत पर्ने द्वित्वप्रक्रिया वर्ण, धातु र पदमा प्रवृत्त हुन्छ । यर्, यण्, मय्, खय् र शर् प्रत्याहारमा पर्ने व्यञ्जनवर्णको द्वित्व हुन्छ भने कुनै पनि स्वरवर्णको द्वित्व भएको पाइँदैन । लिट्, सन्, यङ्, श्लु, चङ्, अच्, क्विप्, क र कु गरी नौ प्रत्ययलाई निमित्त मानेर हलादि धातुका प्रथम एकाच्को तथा अजादि धातुका द्वितीय र तृतीय एकाच्को पनि द्वित्व हुन्छ भने ईर्ष्य् धातुमा तृतीय व्यञ्जनको पनि द्वित्व भएको देखिन्छ । आभीक्ष्ण्य, वीप्सा, वर्जन, सामीप्य असूया, सम्मति, कोप, कुत्सन, भर्त्सन, पीडा, सादृश्य, स्व, आनुपूर्व्य, पौनःपुण्य, भृश, अतिशय, सम्पन्नार्थ, चापल, क्रियासमभिहार, कर्मव्यतिहार, दुःखभिन्न, आत्मा–आत्मीय, रहस्य, मर्यादावचन, व्युत्क्रमण, यज्ञपात्रप्रयोग र अभिव्यक्ति अर्थलाई, छन्दःपादपूर्तिलाई तथा डाच् प्रत्ययलाई समेत निमित्त मानेर सम्पूर्ण पदको द्वित्व हुन्छ । वर्ण, धातु र पदको द्वित्वका लागि क्रमशः १२, १८ र २१ गरी ५१ नियमहरू प्रवृत्त हुन्छन् । तीमध्ये २४ सूत्र, २५ वार्तिक र दुई भाष्येष्टि नियमको प्रवृत्ति द्वित्वविधानमा भएको पाइन्छ भने तिनमा पाँच सूत्र र दुई वार्तिक द्वित्वनिषेधमा प्रवृत्त भएका देखिन्छन् ।

शब्दकुञ्जिका

द्वित्व, निमित्तक, प्रयोग, प्रवृत्ति, प्रक्रिया ।

शोधपरिचय

पाणिनिले आफ्नो अष्टाध्यायीमा द्वित्व शब्दको उल्लेख नगरे पनि त्यसको पर्यायवाची शब्दका रूपमा दुई सूत्र (पाणिनि/पा., अष्टाध्यायी/अ. १।१।५८, १।१।५९) मा द्विर्वचन शब्दको प्रयोग त गरेका छन् तर द्विर्वचन शब्द पाणिनीय द्वित्वनियमका सन्दर्भमा प्रवृत्त वा अनुवर्तन भने भएको देखिँदैन । पाणिनिद्वारा १७ सूत्रमा गरिएको द्वि शब्दमध्ये अष्टाध्यायीको छैटौँ अध्यायको प्रारम्भमै पढिएको द्वि शब्दका आधारमा धातुको द्वित्वप्रक्रिया व्यवस्थित गरिएको हो भने आठौँ अध्यायको पहिलो पाउको प्रारम्भमै पढिएको सर्वस्य द्वे (पा.,अ. ८।१।१) सूत्रमा प्रयुक्त द्वि शब्द पदको द्वित्वका लागि प्रवृत्त भएको हो । त्यसैगरी आठौँ अध्यायकै चौथो पाउमा पढिएको द्वि शब्द प्रयुक्त एउटा सूत्र (पा.,अ. ८।४।४६) व्यञ्जनवर्णको द्वित्वका लागि प्रवृत्त भएको पाइन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा द्वित्वलाई स्पष्ट रूपमा कुनै विभाजन त गरिएको पाइँदैन तापनि द्वित्वनियमहरूको अध्ययन गरिएका प्रकरणहरूका आधारमा तिनलाई मुख्यतः वर्णद्वित्व, धातुद्वित्व र पदद्वित्व गरी तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यस अध्ययनमा पाणिनीय व्याकरणमा प्रवृत्त

हुने तिनै तीन प्रकारका द्वित्वको अध्ययन गरिएका सूत्र, वार्तिक एवम् भाष्येष्टि नियम र प्रयोगहरूको विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

रामदेव त्रिपाठी (१९७७, पृ. ५०४) ले द्वित्वलाई द्विरुक्तिका रूपमा प्रयोग गरेर यसलाई एकशेषको विपरीत प्रक्रियाका रूपमा चिनाउँदै पाणिनीय द्विरुक्ति प्रकरणको सामान्य उल्लेख गरेका छन् । यसैगरी भट्टोजि दीक्षित (शर्मा, १९८२, पृ. ६६२—६७८) ले द्विरुक्तप्रकरणमा अष्टाध्यायीक्रमले १२ सूत्र र आठ वार्तिकको विवरणात्मक चर्चा गरेका छन् । त्यस्तै श्रीमन्त भद्र (२०१५) ले द्विरुक्तप्रकरणलाई सुबन्तको आनुषङ्गिक प्रकरण मानेर द्विरुक्तप्रकरणमा वीप्सादि तत्तदर्थमा द्विर्वचन गरिएको उल्लेख गरेका छन् । यसैगरी भोलाशङ्कर व्यास (२००४, पृ. २०५, २०६, २२९—२३२) ले संस्कृत पदरचनाका सन्दर्भमा धातुको द्वित्वसम्बन्धी सामान्य चर्चा गरेका छन् । त्यस्तै मतिप्रसाद ढकाल (२०६७, पृ.६७—७७) ले पाणिनीय व्याकरणका द्वित्वनियमहरूको सोदाहरण विवरणात्मक अध्ययन गरेका छन् । त्यसैगरी उद्धव भंडारे (२०२१, पृ. ७) ले ध्वनिनिरुक्तिका सन्दर्भमा धातुको द्वित्वका सन्दर्भमा सङ्केतात्मक चर्चा गरेका छन् । यसप्रकार द्वित्वविषयक पूर्ववर्ती यी अध्ययनहरूमा पाणिनीय व्याकरणका वर्ण, धातु र पदमा हुने समग्र द्वित्वनियम र प्रयोगहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन हुन नसकेकाले यस अध्ययनमा त्यसको परिपूर्ति गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

शोधसमस्या र उद्देश्य

लोप, आगम, आदेश र प्रत्ययविधानका दृष्टिले पाणिनीय व्याकरणका नियम र प्रयोगको अध्ययन भएको देखिए पनि द्वित्वविधानका आधारमा पाणिनीय व्याकरणका नियम र प्रयोगको अध्ययन–विश्लेषण हालसम्म भएको नपाइएकाले पाणिनीय व्याकरणमा द्वित्वविधान कति प्रकारका छन् ? द्वित्वविधानमा प्रवृत्त हुने नियमहरू केकति छन् ? र द्वित्वविधानका प्रयोगहरू केकस्ता छन् ? भन्ने जिज्ञासाको प्राज्ञिक समाधानको अन्वेषण गर्नु नै यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययनविधि

यस अध्ययनमा पाणिनीय व्याकरणका समग्र द्वित्वका प्रकारहरूको सर्वेक्षणात्मक विधिले, द्वित्वनियमहरूको वर्णनात्मक विधिले तथा द्वित्वसम्बद्ध नियमअन्तर्गतका प्रयोगहरूको प्रतिनिधिमूलक विधिले एवम् द्वित्वनियम र तदन्तर्गतका प्रयोगहरूका बीचमा यथासम्भव तुलनात्मक विधिको उपयोग गरी विषयविश्लेषणका साथ निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

पाणिनीय व्याकरणका वर्णद्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

वर्णहरूको पुनरावृत्ति हुने प्रक्रियालाई वर्णद्वित्व भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा प्रवृत्त हुने वर्णद्वित्वका समग्र नियम र प्रयोगहरूको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा हल्वर्णको मात्र द्वित्व भएको र अच्वर्णको द्वित्वका लागि कुनै नियम प्रवृत्त भएको देखिँदैन । पाणिनीय व्याकरणमा प्रवृत्त वर्णद्वित्वका नियमलाई मुख्यतः यर् वर्णद्वित्व, यण् वर्णद्वित्व, मय् वर्णद्वित्व, खय् वर्णद्वित्व र शर् वर्णद्वित्व गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

यर् वर्णको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

यर् प्रत्याहारमा पर्ने व्यञ्जन वर्णहरूलाई यर् वर्ण भनिन्छ। यर् वर्णको द्वित्वका लागि पाणिनीय व्याकरणका दुई सूत्रनियम प्रवृत्त हुन्छन् भने यर् वर्णको द्वित्वनिषेधका लागि पाँच सूत्रनियम र दुई वार्तिकनियम गरी सात नियमहरू प्रवृत्त भएका पाइन्छन्। अच् वर्णदेखि उत्तरवर्ती रेफ र हकारदेखि पर रहेका यर् वर्णको विकल्पले द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।४।४६) भएकाले हरेरनुभवः यस विग्रहमा षष्ठी समास र यण्सन्धि भएपछिको हर्+यनुभवः यस अवस्थामा रेफदेखि उत्तरवर्ती यर् प्रत्याहारस्थ यकारको द्वित्व भएर हर्य्यनुभवः शब्द बन्दछ भने नहि र अस्ति दुवै शब्दका बिचमा यण्सन्धि भएपछिको नह्+यस्ति यस अवस्थामा हकारदेखि उत्तरवर्ती यर् प्रत्याहारमा पर्ने यकारकै द्वित्व भएर नह्य्यस्ति शब्दको निष्पत्ति हुन्छ। यसैगरी रेफदेखि र हकारदेखि उत्तरवर्ती यर् प्रत्याहारस्थ ककार, नकार, मकार र शकारको द्वित्व भएर अर्क्कः, मर्क्कः, अपह्न्नुते, ब्रह्म्मा र दर्श्श्यते शब्दहरूको निष्पत्ति हुन्छ।

यर् वर्णको द्वित्व गर्ने उपर्युक्त नियमका सन्दर्भमा दुई द्वित्वनिषेधनियमको प्रवृत्ति हुन्छ। अच् पर भएमा शर् प्रत्याहारस्थ वर्णको द्वित्व नहुने (पा.,अ. ८।४।४९) भएकाले चतुर् शब्ददेखि सप्तमीको एकवचनमा सुप् प्रत्यय र सकारको षत्व भएपछिको चतुर्+षु यस अवस्थामा शर् वर्णको द्वित्वनियमले प्राप्त भएको द्वित्व निषेध भएका कारण एक षकारले युक्त चतुर्षु शब्द सिद्ध हुन्छ। यसैगरी कर्षति, वर्षति, आकर्षः, अक्षदर्शः आदि प्रयोगहरूमा पनि अच् पर भएका कारण षकार र शकारको द्वित्वनिषेध भएको हो। त्यसैगरी शाकल्यका मतमा भने तीनभन्दा कम व्यञ्जनवर्णको संयोग भएमा पनि अच्देखि उत्तरवर्ती रेफ र हकारदेखि पर रहेका यर् वर्णको विकल्पले द्वित्वनिषेध हुने (पा.,अ. ८।४।५१) भएकाले अकारदेखि उत्तरवर्ती रेफ र हकारदेखि पर रहेका यर् वर्णका ककार, मकार र नकारको विकल्पले द्वित्वनिषेध भएर अर्कः, मर्कः, ब्रह्मा र अपह्नुते शब्द सिद्ध भएका हुन् भने द्वित्वनिषेध नभएका पक्षमा यिनमा यर् वर्णको उपर्युक्त द्वित्वनियम प्रवृत्त हुन्छ।

अच् वर्णदेखि पर रहेका यर् वर्णको पनि अच् पर नभएमा विकल्पले द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।४।४७) भएकाले सुधीभि उपास्यः यस विग्रहमा षष्ठी समास र यण्सन्धि भएपछिको सुध्य्+उपास्यः यस अवस्थामा उकारदेखि पर रहेको यर् प्रत्याहारस्थ धकारको अच्भिन्न यकार पर भएकाले द्वित्व तथा अन्य नियमले जश्त्वसमेत भएर सुद्ध्युपास्यः शब्द सिद्ध हुन्छ र यसैगरी अच् वर्णदेखि पर रहेका धकार र तकारको अच्भिन्न धकार र रेफ पर भएकाले द्वित्व भएर मद्ध्वरिः र धात्त्रंशः शब्द बन्दछन्। यर् वर्णको द्वित्वका लागि प्रवृत्त हुने यस नियमलाई प्रसज्यप्रतिषेध नमानी पर्युदास मानिएको (शर्मा, २०००, पृ. २२९) हुँदा वाक्क्/वाक्, त्वक्क्/त्वक्, स्रुक्क्/स्रुक्, षट्ट्/षट्, तत्त्/तत् आदि शब्दमा पनि विकल्पले यर् वर्ण ककार, टकार र तकारको द्वित्व सिद्ध भएकाले अवसानमा पनि यर् वर्णको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।४।४७।३) नियम प्रत्याख्यान गरिएको (शर्मा, पूर्ववत्) हुँदा त्यसलाई पुनः पढ्नु (त्रिपाठी, २०५७, पृ. ४५८) युक्तिसङ्गत देखिँदैन।

यर् वर्णको द्वित्वका लागि प्रवृत्त हुने उपर्युक्त दोस्रो नियमका सन्दर्भमा पाँच निषेधनियमहरू प्रवृत्त हुन्छन्। यदि वाक्यद्वारा आक्रोश बुझिन्छ र आदिनी शब्द पनि पर छ भने अच् वर्णदेखि उत्तरवर्ती पुत्र शब्दको अवयव यर् वर्णका तकारको द्वित्व नहुने (पा.,अ. ८।४।४८) भएकाले यर् वर्णको दोस्रो द्वित्वनियमको प्रवृत्ति नहुँदा 'पुत्रादिनी त्वमसि पापे' वाक्यमा पुत्र शब्दका तकारको द्वित्व नभएको हो। त्यसैगरी आदिनी र पुत्र शब्द पर भएमा पनि पुत्र शब्दको अवयव यर् वर्णका तकारको द्वित्व नहुने (का.,म.भा. ८।४।४८।१) भएकाले यर् वर्णको दोस्रो द्वित्वनियमको निषेध भएर 'पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे' वाक्यमा अघिल्लो पुत्र शब्दका तकारको द्वित्व हुन नसकेको हो। त्यस्तै हत र जग्ध शब्द पर भएमा पनि पुत्र शब्दको अवयव यर् वर्ण तकारको विकल्पले द्वित्वनिषेध हुने (का.,म.भा. ८।४।४८।२)

भएकाले एक पक्षमा यर् वर्णको दोस्रो द्वित्वनियम निषेध भएर पुत्रहती र पुत्रजग्धी शब्द बन्दछन् भने अर्को पक्षमा यर् वर्णको दोस्रो द्वित्वनियम प्रवृत्त भएर पुत्त्रहती र पुत्त्रजग्धी शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । यसैगरी शाकटायनका मतमा तीन वा तीनभन्दा बढी व्यञ्जनवर्णको संयोग भएमा पनि अच्देखि उत्तरवर्ती यर् वर्णको विकल्पले द्वित्वनिषेध हुने (पा.,अ. ८।४।५०) भएकाले नकार, दकार र रेफ तीन वर्णको संयोग हुँदा इन्द्रः र चन्द्रः शब्दमा नकारको तथा षकार, टकार र रेफ तीन वर्णको संयोग भएका कारण राष्ट्रम्, भ्राष्ट्रम् र उष्ट्रः शब्दमा षकारको विकल्पले दोस्रो द्वित्वनियमको निषेध भएको हो भने निषेध नभएका पक्षमा दोस्रो द्वित्वनियम प्रवृत्त भएर इन्न्द्रः, चन्न्द्रः, राष्ष्ट्रम्, भ्राष्ष्ट्रम् र उष्ष्ट्रः शब्दमा नकार र षकारको द्वित्व भएको हो । त्यसैगरी केही आचार्यहरूका मतमा दीर्घ स्वरदेखि उत्तरवर्ती यर् वर्णको द्वित्वनिषेध हुने (पा.,अ. ८।४।५२) भएकाले आकारदेखि उत्तरवर्ती तकार र रेफ दुई व्यञ्जनवर्णको संयोग हुँदा यर् वर्णका तकारको विकल्पले द्वित्वनिषेध भएर दात्रम्, पात्रम्, मूत्रम् र सूत्रम् शब्द सिद्ध भएका हुन् भने द्वित्वनिषेध नभएका पक्षमा दोस्रो द्वित्वनियमले तकारको द्वित्व भएर दात्त्रम्, पात्त्रम्, मूत्त्रम् र सूत्त्रम् शब्दको निष्पत्ति हुन्छ ।

यण् वर्णको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

यण् प्रत्याहारमा पर्ने य् व् र् ल् वर्णलाई यण् वर्ण भनिन्छ । मय् प्रत्याहारस्थ वर्णदेखि अव्यवहित पर रहेका यण् वर्णको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।४।४७।१) भएकाले सुद्ध्य्+उपास्यः यस अवस्थामा मय् प्रत्याहारस्थ धकारदेखि पर रहेका यकारको द्वित्व भएर द्विध र द्वियले युक्त सुद्ध्ययुपास्यः शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । यसैगरी मय् प्रत्याहारस्थ धकारदेखि उत्तरवर्ती वकारको द्वित्व भएर द्विध र द्विवले युक्त मद्ध्व्वरिः शब्द बन्दछ ।

मय् वर्णको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

मय् प्रत्याहारमा पर्ने वर्णलाई मय् वर्ण भनिन्छ । यण् वर्णको द्वित्व गर्ने कात्यायनको उपर्युक्त वार्तिक नियमको अर्को पक्षमा यण्लाई पञ्चमी र मय्लाई षष्ठी विभक्ति मानिन्छ । तदनुसार मय् वर्णको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।४।४७।१) भएकाले सुध्य्+उपास्यः यस अवस्थामा मय् प्रत्याहारस्थ यकारको द्वित्व भएर द्विध र एक यकारले युक्त सुद्ध्युपास्यः शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । यसैगरी मय् प्रत्याहारस्थ धकारको द्वित्व भएर द्विध र एक वकारले युक्त मद्ध्वरिः शब्द बन्दछ भने ककार र मकारको द्वित्व भई उल्क्का र वल्म्मीकः शब्दको निष्पत्ति हुन्छ ।

खय् वर्णको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

खय् प्रत्याहारमा पर्ने वर्णलाई खय् वर्ण भनिन्छ । शर् प्रत्याहारमा पर्ने वर्णदेखि पर रहेका खय् वर्णको विकल्पले द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।४।४७।२) भएकाले सम्यक् करोति यस विग्रहमा सम् उपसर्गपूर्वक कृ धातुदेखि तृच् प्रत्यय, धातुका ऋकारको गुण र रपरत्व भएर बनेको सम्+कर्ता यस अवस्थामा मकारको रुत्व, रुपूर्व अनुनासिक, रुको विसर्ग र सत्व भएपछिको संस्+कर्ता यस अवस्थामा शर् वर्ण सकारदेखि पर रहेको खय् वर्ण ककारको विकल्पले द्वित्व भएर संस्क्कर्ता आदि द्विककारयुक्त मात्रै छ प्रकारका शब्दहरू सिद्ध हुन्छन् भने ककारको द्वित्व नभएका पक्षमा एक ककारले युक्त शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यसैगरी शर् वर्ण सकारदेखि पर रहेको खय् वर्ण तकारको विकल्पले द्वित्व भएर स्त्थाली, स्त्थाता आदि शब्द बन्दछन् भने द्वित्व नभएका पक्षमा स्थाली, स्थाता आदि शब्दको निष्पत्ति हुन्छ ।

शर् वर्णको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

शर् प्रत्याहारमा पर्ने वर्णलाई शर् वर्ण भनिन्छ । खय् वर्णको उपर्युक्त द्वित्वनियमका सन्दर्भमा "खय इति पञ्चमी शर इति षष्ठी" पक्ष पनि पाइन्छ (शर्मा, २०००, पृ. २२९) । तदनुसार खय् प्रत्याहारमा पर्ने वर्णदेखि पर रहेका शर् वर्णको विकल्पले द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।४।४७।२) भएकाले खय् वर्ण तकार र पकारदेखि पर रहेका शर् वर्ण सकार र षकारको विकल्पले द्वित्व भएर वत्स्सः, वत्स्सरः, अप्स्सरा, क्ष्षीरम् र इक्ष्षुः शब्द सिद्ध हुन्छन् भने विकल्पले द्वित्व नभएका पक्षमा वत्सः, वत्सरः, अप्सरा, क्षीरम् र इक्षुः शब्दको प्रयोग गरिन्छ । परन्तु अच् पर भएमा शर् प्रत्याहारस्थ वर्णको द्वित्वनिषेध (पा.,अ. ८।४।४९) भएर चतुर्षु, कर्षति, वर्षति, आकर्षः, अक्षदर्शः जस्ता शब्दहरू सिद्ध भएको पाइन्छ ।

पाणिनीय व्याकरणका धातुको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

पाणिनीय व्याकरणमा लगभग दुई हजार मौलिक धातुहरू पढिएका छन् भने सन्, क्यच् आदि प्रत्यय लागेका यौगिक धातुहरूको सङ्ख्या यति नै छ भनेर यकिन गर्न सकिँदैन । यौगिक धातुको निर्माण गर्दा र मूल धातु वा यौगिक धातुबाट क्रियापद वा कृदन्त शब्दको निर्माण गर्ने क्रममा धातुको पूर्ण वा आंशिक रूपमा पुनरावृत्ति हुने प्रक्रियालाई धातुद्वित्व भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा धातुको द्वित्वका लागि छ सूत्रनियम र १० वार्तिकनियम तथा दुई भाष्येष्टिनियम गरी १८ नियमहरूको प्रवृत्ति भएको पाइन्छ र तिनलाई उत्तरवर्ती प्रत्ययलाई निमित्त मानेर लिट्‌निमित्तक, सन्यङ्‌निमित्तक, श्लुनिमित्तक, चङ्‌निमित्तक, अच्‌निमित्क, क्विप्‌निमित्तक र क-कुनिमित्तक गरी सात प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । तीमध्ये लिट्‌निमित्तक, सन्यङ्‌निमित्त, श्लुनिमित्तक र चङ्‌निमित्तक धातुको द्वित्व हुँदा धातुका प्रथमैकाच्‌को द्वित्व हुने (पा.,अ. ६।१।१) र अजादि धातुका द्वितीयैकाच्‌को द्वित्व हुने (पा.,अ. ६।१।२) दुई सूत्रको अधिकारमा पढिएका १० सूत्रहरूमध्ये छ सूत्रहरू धातुका प्रथमैकाच् र द्वितीयैकाच्‌को द्वित्वका लागि प्रवृत्त हुन्छन् भने पाणिनीय व्याकरणमा अजादि धातुका तृतीयैकाच्‌को र ईर्ष्य् धातुका तृतीय व्यञ्जनको समेत द्वित्व गर्ने चार वार्तिकनियमहरू प्रवृत्त भएका पाइन्छन् ।

लिट्‌निमित्तक धातुको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

लिट् लकारलाई निमित्त मानेर हलादि धातुका प्रथम एकाच्‌को र अजादि धातुका द्वितीय एकाच्‌को पुनरावृत्ति हुने प्रक्रियालाई लिट्‌निमित्तक धातुको द्वित्व भनिन्छ । यसका लागि एउटा पाणिनीय सूत्रनियम र एउटा निषेधमूलक निपातन सूत्रनियम तथा एउटा भाष्येष्टिनियमको प्रवृत्ति हुन्छ । लिट् लकार पर भएमा अभ्याससंज्ञकभिन्न धातुको अवयवभूत प्रथम एकाच्‌को र अजादि धातुको द्वितीय एकाच्‌को द्वित्व हुने (पा.,अ. ६।१।८) भएकाले भू धातुदेखि लिट्, तिप्, णल् र वुगागम भएपछिको भूव्+अ यस अवस्थामा लिट् लकारको णल् पर भएकाले अभ्यासभिन्न भूव् धातुको अवयवभूत प्रथम एकाच् भूव्‌को द्वित्व भएपछि अभ्यासादि कार्य भएर बभूव शब्द निष्पन्न हुन्छ भने ऊर्णु धातुदेखि लिट्, तिप् र णल् भएपछिको ऊर्णु+अ यस अवस्थामा लिट् लकारको णल् पर भएको हुँदा अभ्यासभिन्न अजादि ऊर्णु धातुका द्वितीय एकाच् नुको द्वित्व र अभ्यासादि कार्य भएर ऊर्णुनाव शब्द बन्दछ । यसैगरी पपाच, पपाठ आदि शब्दमा पनि हलादि पच्, पठ् धातुका प्रथमैकाच्‌को द्वित्व भएको देखिन्छ । वेदमा चाहिँ लिट्, श्लु आदि पर भएमा पनि अभ्याससंज्ञकभिन्न धातुको अवयवभूत प्रथम एकाच्‌को र अजादि धातुको द्वितीय एकाच्‌को विकल्पले द्वित्व हुने (पतञ्जलि, म.भा. ६।१।८।२ भाष्येष्टि) भएकाले द्वित्व हुँदा जजागार, ददाति आदि प्रयोगहरू

बन्दछन् भने द्वित्व नहुँदा जागार, दाति आदि प्रयोगहरू सिद्ध हुन्छन् । परन्तु लोकमा र वेदमा पनि लिट्निमित्तक भए पनि क्वसु प्रत्ययान्त दाश्वान्, साह्वान् र मीढ्वान् शब्दको सिद्धिका लागि निपातनद्वारा द्वित्व आदि नहुने (पा.,अ. ६।१।१२) भएकाले दास्, सह् र मिह् धातुदेखि लिट् र क्वसु प्रत्यय भएपछि द्वित्व र इट् आगमको अभाव, उपधाको दीर्घ तथा हकारको ढत्वसमेत निपातन भएर यी शब्दहरू सिद्ध भएका हुन् ।

सन्यङ्निमित्तक धातुको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

सन् प्रत्यय र यङ् प्रत्ययलाई निमित्त मानेर हलादि धातुका प्रथम एकाच्को र अजादि धातुका द्वितीय वा तृतीय एकाच्को समेत द्वित्व हुनुलाई सन्यङ्निमित्तक धातुको द्वित्व भनिन्छ । यस किसिमको द्वित्वका लागि पाणिनीय व्याकरणमा एउटा मात्र सूत्र प्रवृत्त हुन्छ भने द्वितीय एकाच्को द्वित्वनिषेधका लागि एउटा सूत्रको तथा तृतीय एकाच्को द्वित्वका लागि चार वार्तिकहरूको प्रवृत्ति भएको पाइन्छ । सन् प्रत्यय र यङ् प्रत्यय पर भएमा अभ्यासभिन्न हलादि धातुका प्रथम एकाच्को र अजादि धातुका द्वितीय एकाच् द्वित्व हुने (पा.,अ. ६।१।९) भएकाले पठितुमिच्छति यस विग्रहमा पठ् धातुदेखि सन् प्रत्यय भएपछि पठ्+स यस अवस्थामा सन् प्रत्यय पर रहेका कारण हलादि पठ् धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व र अभ्यासादिकार्य भएर पिपठिषति शब्द बन्दछ भने पुनः पुनरतिशयेन वा भवति यस विग्रहमा भू धातुदेखि यङ् प्रत्यय भएपछि भू+य यस अवस्थामा यङ् प्रत्ययलाई निमित्त मानेर हलादि भू धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व र अभ्यासादिकार्य भएर बोभूयते शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । त्यस्तै अजादि ऋ धातुदेखि सन् प्रत्यय हुँदा द्वितीय एकाच् रिको द्वित्व भएर अरिरिषति शब्द बन्दछ भने अजादि अट् धातुदेखि यङ् प्रत्यय हुँदा द्वितीय एकाच् ट्यको द्वित्व भएर अटाट्यते शब्द निष्पन्न हुन्छ । यसैगरी पिपक्षति, पापच्यते, यायज्यते इत्यादि शब्दमा सन् र यङ् पर भएकाले हलादि पच् र यज् धातुका प्रथम एकाच्को तथा उन्दिदिषति, अरार्यते आदि शब्दमा सन् र यङ् पर भएका कारण अजादि उन्द् र ऋ धातुका द्वितीय एकाच् दि र र्यको द्वित्व भएको पाइन्छ । परन्तु द्वितीय एकाच्का अवयवभूत नकार, दकार र रेफको द्वित्वनिषेध हुने (पा.,अ. ६।१।३) भएकाले अजादि उन्द्, अड्ड् र अर्च् धातुदेखि सन् प्रत्यय, इट् आगम र षत्व गरेपछि उन्दिष, अड्डिष र अर्चिष धातुका द्वितीय एकाच्को द्वित्व प्राप्त भए (पा.,अ. ६।१।९) पनि यी धातुमा क्रमशः नकार, दकार र रेफ भएका कारण द्वित्वनिषेध भएर उन्दिदिषति, अड्डिडिषति र अर्चिचिषति शब्दहरू बन्दछन् ।

सन् प्रत्यय पर भएमा ईर्ष्य् धातुको (का.,म.भा. ६।१।३।२), कण्ड्वादि धातुको (का.,म.भा. ६।१।३।३) र नामधातुको (का.,म.भा. ६।१।३।४) पनि तृतीय एकाच्को द्वित्व हुने भएकाले ईर्ष्य् धातुदेखि सन् प्रत्यय, इट् आगम र षत्व गरेपछिको ईर्ष्य्+इ+ष यस अवस्थामा तृतीय एकाच् षको द्वित्व र अभ्यासादिकार्य भएर ईर्ष्यिषषति; कण्डूञ् धातुदेखि यक् प्रत्यय, सन् प्रत्यय, इडागम र षत्व गरेपछिको कण्डूयिष यहाँ तृतीय एकाच् यिको द्वित्व र अभ्यासादिकार्य भएर कण्डूयियिषति; कण्ड्वादि असुञ् धातुदेखि यक्, सन्, इडागम र षत्व गरेपछिको असूयिष यहाँ तृतीय एकाच् यिको द्वित्व र अभ्यासादिकार्य भएर असूयियिषति तथा अश्व नामधातुदेखि क्यच् प्रत्यय, ईत्व, सन् प्रत्यय, इडागम, अलोप र षत्व गरेपछिको अश्वीयिष यहाँ तृतीय एकाच् यिको द्वित्व र अभ्यासादिकार्य भएर अश्वीयियिषति शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । यीमध्ये ईर्ष्य् धातुको द्वित्वका प्रसङ्गमा तृतीय एकाच्को द्वित्व गर्ने र तृतीय व्यञ्जनको समेत द्वित्व गर्ने दुई मत पाइन्छन् (पतञ्जलि, शास्त्री, १९९१, पृ. १७) । तृतीय एकाच्को द्वित्व हुँदा ईर्ष्यिषिषति शब्द बन्दछ भने तृतीय व्यञ्जनको द्वित्व गर्दा ईर्ष्यियिषति शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । त्यसैगरी कण्ड्वादि धातुको द्वित्वका सन्दर्भमा चङ् प्रत्यय पर हुँदा पनि तृतीय एकाच्को द्वित्व हुने (नागेश, शास्त्री, १९९१, पृ. १७)

भएकाले ईर्ष्य् धातुदेखि लुङ् लकारमा चङ् प्रत्यय हुँदा तृतीय एकाच् र तृतीय व्यञ्जनको द्वित्व भएर ऐर्ष्यियत् र ऐर्षिष्यत् शब्द बन्दछन् । त्यस्तै नामधातुको द्वित्वका प्रसङ्गमा यथेष्ट अच्को अर्थात् प्रथम एकाच्को, द्वितीय एकाच्को र तृतीय एकाच्को पनि द्वित्व हुने (म.भा. ६।१।३।५ अपरवार्तिक) भएकाले द्वित्व हुँदा तीनै अच्को एकैपटक द्वित्व नभई एक एक गरी द्वित्वको प्रवृत्ति (नागेश, पूर्ववत्) भएर पुपुत्रीयिषति, पुतित्रीयिषति र पुत्रीयियिषति गरी तीन शब्दहरूको सिद्धि भएको पाइन्छ ।

श्लुनिमित्तक धातुको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

श्लु प्रत्ययलाई निमित्त मानेर हलादि धातुका प्रथम एकाच्को र अजादि धातुका द्वितीय एकाच्को द्वित्व हुनुलाई श्लुनिमित्तक धातुको द्वित्व भनिन्छ । यसका लागि पाणिनीय व्याकरणमा एउटा सूत्रनियमको प्रवृत्ति हुन्छ । श्लु प्रत्यय पर भएमा अभ्यासभिन्न हलादि धातुका प्रथम एकाच्को र अजादि धातुका द्वितीय एकाच्को द्वित्व हुने (पा.,अ. ६।१।१०) भएकाले हु धातुदेखि लट् लकार, तिप् प्रत्यय, सार्वधातुकसंज्ञा, शप् प्रत्यय, शप्को श्लु भएपछि श्लुलाई निमित्त मानेर हलादि हु धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व र अभ्यासादिकार्य भएर जुहोति शब्द बन्दछ । यसैगरी बिभेति, जिह्रेति आदि शब्दमा पनि श्लुलाई निमित्त मानेर भी र ह्री धातुका प्रथमैकाच्को द्वित्व भएको देखिन्छ । श्लुनिमित्तक जुहोत्यादिगणमा पढिएका धातुमध्ये अजादिमा एउटा ऋ धातु रहेको र शप्को श्लु हुँदा ऋ मात्र शेष रहेका कारण प्रथम एकाच् भने पनि द्वितीय एकाच् पनि असहायका रूपमा रहेको ऋ धातुकै द्वित्व हुने हुँदा श्लुनिमित्तक अजादि धातुका द्वितीय एकाच्को प्रयोग अन्वेषणीय छ ।

चङ्निमित्तक धातुको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

चङ् प्रत्ययलाई निमित्त मानेर हलादि धातुका प्रथम एकाच्को र अजादि धातुका द्वितीय एकाच्को द्वित्व हुने प्रक्रियालाई चङ्निमित्तक धातुको द्वित्व भनिन्छ । चङ् प्रत्यय पर भएमा अभ्यासभिन्न हलादि धातुका प्रथम एकाच्को र अजादि धातुका द्वितीय एकाच्को द्वित्व हुने (पा.,अ. ६।१।११) भएकाले णिङन्त कम् धातुदेखि लुङ् लकार, त प्रत्यय, अडागम, च्लि प्रत्यय, चङ् आदेश र णिको लोप भएपछिको अकाम्+अत यस अवस्था अभ्यासभिन्न हलादि ण्यन्त काम् धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व र अभ्यासादिकार्य भएर अचीकमत शब्द बन्दछ भने अजादि ण्यन्त अट् धातुदेखि चङ् प्रत्यय हुँदा द्वितीय एकाच् टिको द्वित्व भएर आटिटत् शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । यसैगरी अपीपचत् र अपीपठत् शब्दमा हलादि पच् र पठ् धातुका प्रथम एकाच्को तथा आर्दिदत् शब्दमा अजादि अर्द् धातुका द्वितीय एकाच् दिको द्वित्व भएको देखिन्छ ।

अच्निमित्तक धातुको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

अच् प्रत्ययलाई निमित्त मानेर हलादि धातुका प्रथम एकाच्को र अजादि धातुका द्वितीय एकाच्को द्वित्व हुने प्रक्रियालाई अच्निमित्तक धातुको द्वित्व भनिन्छ । यसका लागि तीन वार्तिकनियमहरू प्रवृत्त हुन्छन् । अच् प्रत्यय पर भएमा अभ्यासको हलादिशेषाभाव र आक् आगमका प्रसङ्गमा चर्, चल्, पत् र वद् धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व हुने (का.,म.भा. ६।१।१२।६) र रात्रिञ्चर इत्यादि प्रयोग देखिएकाले यो द्वित्वनियम विकल्पले प्रवृत्त हुने (नागेश, म.भा. ६।१।१२।६ प्रदीपटीका) हुँदा यी धातुदेखि अच् प्रत्यय, धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व र अभ्यासको आक् आगमसमेत भएर चराचरः, चलाचलः, पतापतः र वदावदः शब्द सिद्ध हुन्छन् भने द्वित्व र आक् आगम नभएका पक्षमा चरः, चलः, पतः र वदः शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । त्यसैगरी अच् प्रत्यय पर भएमा अभ्यासको हलादिशेषाभाव, आक् आगम र

नकारको घत्वका प्रसङ्गमा हन् धातुका प्रथम एकाच्को पनि द्वित्व हुने (का.,म.भा. ६।१।१२।७) भएकाले हन् धातुदेखि अच् प्रत्यय, धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व, अभ्यासको हलादिशेषाभाव, आक् आगम र नकारको घत्वसमेत भएर घनाघनः शब्द बन्दछ । त्यस्तै अच् पर भएमा णिलुक्, अभ्यासको हलादिशेषाभाव, दीर्घ र ऊक् आगमका प्रसङ्गमा ण्यन्त पाटि धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व हुने (का.,म.भा. ६।१।१२।८) भएकाले ण्यन्त पाटि धातुदेखि अच् प्रत्यय, णिलुक्, धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व, अभ्यासको हलादिशेषाभाव र अभ्यासकै दीर्घ तथा ऊक् आगमसमेत भएर पाटूपटः शब्द निष्पन्न हुन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा अच् प्रत्ययलाई निमित्त मानेर चर्, चल्, पत्, वद्, हन् र ण्यन्त पट् धातुको बाहेक अन्य धातुको द्वित्व भएको देखिँदैन ।

क्विप्निमित्तक धातुको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

क्विप् प्रत्ययलाई निमित्त मानेर धातुको द्वित्व हुने प्रक्रियालाई क्विप्निमित्तक धातुको द्वित्व भनिन्छ । क्विप्निमित्तक द्वित्व हुने चार धातुहरू हलादि मात्र रहेका र क्विप्निमित्तक द्वित्व प्रक्रिया प्रथमैकाच्को अधिकारमा नपढिएको भए तापनि यी सबै धातुका प्रथम एकाच्को द्वित्व हुन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा यस किसिमको द्वित्वका लागि दुई वार्तिकनियमहरूको प्रवृत्ति भएको पाइन्छ । क्विप् प्रत्ययका प्रसङ्गमा हलादि द्युत्, गम् र हु धातुको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ३।२।१७८।३) भएकाले क्विप् प्रत्ययलाई निमित्त मानेर द्युत्, गम् र हु धातुका एकाच्को द्वित्व भई दिद्युत्, जगत् र जुहूः शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । त्यसैगरी क्विप् प्रत्यय र ह्रस्वका प्रसङ्गमा हलादि दृ धातुको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ३।२।१७८।४) भएकाले क्विप् प्रत्ययलाई निमित्त मानेर दृ धातुका एकाच्को द्वित्व र ह्रस्व भई ददृत् शब्द बन्दछ । पाणिनीय व्याकरणमा द्युत्, गम्, हु र दृ चार धातुबाहेक अन्य धातुको क्विप् प्रत्ययलाई निमित्त मानेर द्वित्व भएको देखिँदैन ।

क–कुनिमित्तक धातुको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

क र कु प्रत्ययलाई निमित्त मानेर धातुको द्वित्व हुने प्रक्रियालाई क–कुनिमित्तक धातुको द्वित्व भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा यस किसिमका द्वित्वनियम दुइटा छन् । क प्रत्यय पर भएमा कृञ् आदि धातुको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ६।१।१२।५) भएकाले कृ र क्लिद् धातुदेखि क प्रत्यय भएर चक्रम् र चिक्लिदम् शब्द बन्दछन् भने क आदि प्रत्यय पर भएमा पनि धातुको द्वित्व हुने (पतञ्जलि, म.भा. ६।१।१२।५ भाष्येष्टि) भएकाले भृ र या धातुदेखि कु प्रत्ययलाई निमित्त मानेर बभ्रुः, ययुः आदिमा धातुको द्वित्व प्रवृत्त भएको हो ।

पाणिनीय व्याकरणका पदको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

शब्दको पुनरावृत्ति हुने प्रक्रियालाई पदको द्वित्व भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा सम्पूर्ण पदको द्वित्व हुने अधिकार (पा.,अ. ८।१।१) मा चौध सूत्र (पा.,अ. ८।१।२–१५) पढिएका छन् र यसबाहेक अन्यत्र पदको द्वित्वका लागि कुनै नियमको विधान नगरिएकाले पाणिनीय व्याकरणमा पदको द्वित्व हुँदा आंशिक वा आपरिवर्तितका रूपमा नभई पूर्ण रूपमा द्वित्व भएको पाइन्छ । द्वित्व हुने निमित्तका आधारमा अर्थनिमित्तक, प्रत्ययनिमित्तक र पादपूर्तिनिमित्तक गरी तीन प्रकारका द्वित्व हुन्छन् भने द्वित्व हुने पदका दृष्टिले सुबन्त पदको द्वित्व र तिङन्त पदको द्वित्व गरी दुई किसिमले पदद्वित्वलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ पाणिनीय व्याकरणमा पदको द्वित्वका लागि १० सूत्र र ८ वार्तिक गरी १८ नियमहरू प्रवृत्त भएका पाइन्छन् । यी नियमहरूमध्ये पादपूर्तिनिमित्तक द्वित्वनियम, प्रत्ययनिमित्तक

द्वित्वनियम र तिङन्त पदको द्वित्वनियमका तुलनामा अर्थनिमित्तक द्वित्वनियम र सुबन्त पदको द्वित्वनियमको बाहुल्य देखिन्छ ।

अर्थनिमित्तक पदको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

अर्थलाई निमित्त मानेर शब्दको पुनरावृत्ति गर्ने प्रक्रियालाई अर्थनिमित्तक पदको द्वित्व भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा अर्थनिमित्तक पदको द्वित्व प्रक्रियालाई आभीक्ष्ण्य, वीप्सा आदि २५ प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । क्रियाको नित्यता र व्याप्त गर्ने इच्छा (वीप्सा) अर्थ बुझिएमा सुबन्त वा तिङन्त दुवै पदको द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।१।४) भएकाले पचति, पापच्यते, पापच्यस्य, भुक्त्वा, भोजम्, वृक्षम् र ग्रामः शब्दको द्वित्व भएर पचति पचति, पापच्यते, पापच्यस्य, भोजं भोजं व्रजति, भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति, वृक्षं वृक्षं सिञ्चति र ग्रामो ग्रामो रमणीयः वाक्यमा द्वित्व भएको हो भने बहुवीहिवद्भावका प्रसङ्गमा वीप्सा अर्थमै एक शब्दको पनि द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।४।९) भएकाले एकैकमक्षरम् र एकैकया आहुत्या यी दुवै वाक्यका एक शब्दमा द्वित्व प्रवृत्त भएको हो । त्यसैगरी वर्जन अर्थमा रहेको परि शब्दको पनि द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।४।५) हुँदा परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः, परि परि सौवीरेभ्यः र परि परि सर्वसेनेभ्यः यी वाक्यमा वङ्गलाई, सौवीरलाई र सर्वसेनलाई छाडेर भन्ने अर्थमा परि शब्दको द्वित्व भएको हो । यो द्वित्वनियम विकल्पले प्रवृत्त हुने (का.,म.भा. ८।४।५।२) भएकाले द्वित्व भएका पक्षमा परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः जस्ता वाक्य सिद्ध हुन्छन् भने द्वित्व नभएका पक्षमा परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः जस्ता वाक्यको निष्पत्ति हुन्छ । त्यस्तै कालकृत् वा देशकृत् सामीप्य अर्थ विवक्षित भएमा उपरि, अधि र अधस् शब्दको पनि द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।१।७) भएकाले उपर्युपरि ग्रामम्, उपर्युपरि दुःखम्, अध्यधि ग्रामम्, अध्यधि सुखम्, अधोऽधो लोकम् र अधोऽधो नगरम् यी वाक्यमा उपरि, अधि र अधस् शब्दको द्वित्व भएको हो । यसैगरी यदि कुनै वाक्यद्वारा असूया, सम्मति, कोप, कुत्सन र भर्त्सन अर्थ बुझिन्छ भने त्यस्तो वाक्यको सुरुमा विद्यमान आमन्त्रितसंज्ञक शब्दको पनि द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।१।८) हुँदा सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम्, देव देव वन्द्योऽसि, दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि, धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः र चोर चोर घातयिष्यामि त्वाम् यी वाक्यमा क्रमशः असूया, सम्मति, कोप, कुत्सन र भर्त्सन अर्थ बुझिएकाले यिनको प्रारम्भमा रहेका आमन्त्रितसंज्ञक शब्दमा द्वित्व प्रवृत्त भएको हो ।

बहुव्रीहिवद्भावका प्रसङ्गमा पीडा अर्थ बुझिएमा शब्द मात्रको द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।१।१०) भएकाले गतगतः, नष्टनष्टः, पतितपतितः, गतगता, नष्टनष्टा र पतितपतिता शब्दमा गयो, बिग्र्यो, भ्रष्ट भयो, गई, बिग्री र पतित भई भन्ने पीडा अर्थ बुझिएको हुँदा गत, नष्ट र पतित शब्दको द्वित्व भएको हो । यसैगरी भेद र सादृश्य दुई किसिमका प्रकारमध्ये सादृश्य बुझाउने गुणवाचक शब्दको कर्मधायवद्भावका प्रसङ्गमा द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।१।१२) भएकाले पटुपट्वी, पटुपटुः, मृदुमृद्वी, मृदुमृदुः, शुक्लंशुक्लम् र शुक्लशुक्लः शब्दमा गुणवाचक पट्वी, पटु, मृद्वी, मृदु, शुक्लम् र शुक्ल शब्दको द्वित्व भएको हो । कर्मधारयवद्भावसमेत भएका कारण यीमध्ये पट्वी र मृद्वी शब्दका द्वित्वभूत पूर्ववर्ती शब्दको पुंवद्भावका कारण पटु र मृदु भएको हो । त्यस्तै आनुपूर्व्य अर्थात् अघिपछि हुने अर्थमा शब्द मात्रको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।१।१२।३) भएकाले मूले मूले स्थूलाः, अग्रेऽग्रे सूक्ष्माः र ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय यी वाक्यमा अघिपछिको क्रम बुझिएको हुँदा मूले, अग्रे र ज्येष्ठम् शब्दमा द्वित्व प्रवृत्त भएको हो । त्यसैगरी स्वार्थ अर्थात् आफ्नै अर्थ अवधार्यमाण भएमा अनेक अर्थ बुझाउने शब्दको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।१।१२।४) भएकाले अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि यस वाक्यमा माषम् शब्दको द्वित्व भएको हो । यसैगरी चापल अर्थात् हडबडाउने अर्थ बुझिएमा त्यस्ता शब्दको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।१।१२।५) हुँदा सर्पः सर्पो बुध्यस्व बुध्यस्व र अहिरहिर्बुध्यस्व

बुध्यस्व वाक्यमा सर्पः, अहिः र बुध्यस्व शब्दमा द्वित्व प्रवृत्त भएको हो । चापलार्थमा द्वित्व मात्र नभई जति शब्दहरूद्वारा चापलार्थ बुझिन्छ त्यति नै शब्दको पुनरावृत्ति हुने (पतञ्जलि, शर्मा, २०००, पृ. ३६) भएकाले सर्पः सर्पः सर्पो बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व, अहिरहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व जस्ता वाक्य सिद्ध हुन्छन् । चञ्चलतापूर्वकको द्वित्वप्रवृत्ति द्विरुक्त पदको मात्र प्रयोग नभई अनेक स्वतन्त्र पदहरूको समेत हुने भएकाले यस नियमलाई शास्त्रीय द्विर्वचननियम मान्न सकिँदैन (कैयट, म.भा. ८।१।१२।५ प्रदीपटीका)।

क्रियासमभिहार अर्थ बुझिएमा क्रियावाचक शब्दको पनि द्वित्व हुने (का.,म.भा. ६।१।१२।६) भएकाले लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, पुनीहि पुनीहीत्येवायं पुनाति जस्ता वाक्यमा लुनीहि र पुनीहि क्रियावाचक शब्दको द्वित्व भएको हो। यद्यपि यो द्वित्वनियम नित्यवीप्सार्थको द्वित्वनियम (पा.,अ. ६।१।४) द्वारा नै सिद्ध थियो तथापि भृशार्थमा द्वित्वका लागि यसको पृथक् व्यवस्था गरिएको हो (भट्टोजिदीक्षित, शर्मा, १९८२, पृ. ६७२) । त्यसैगरी आभीक्ष्ण्य अर्थात् क्रियाको नित्यता अर्थ बुझिएमा पनि शब्दको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ६।१।१२।७) भएकाले भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति र भोजं भोजं व्रजति वाक्यमा भुक्त्वा र भोजम् दुवै शब्दमा द्वित्व प्रवृत्त भएको हो। त्यस्तै अतिशय अर्थको विवक्षामा पूर्व र प्रथम शब्दको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।१।१२।९) हुँदा पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ति र प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते यी दुवै वाक्यमा पूर्व र प्रथम शब्दमा द्वित्व प्रवृत्त भएको हो । यसैगरी स्त्रीलिङ्ग शब्दद्वारा सम्पन्नता अर्थ बुझिएमा समसम्प्रधारणका विषयमा डतर र डतम प्रत्ययान्त शब्दको पनि द्वित्व हुने (का.म.भा. ८।१।१२।१०) भएकाले उभाविमावाढ्यौ, कतराकतराऽनयोराढ्यता र सर्व इमे आढ्याः, कतमाकतमैषमाढ्यता यी दुवै वाक्यमा कतरा र कतमा दुवै शब्दको द्वित्व भएको हो । त्यसैगरी बहुल प्रकारले समासवद्भावका प्रसङ्गमा कर्मव्यतिहारमा सर्वनामसंज्ञक शब्दको पनि द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।१।१२।११) हुँदा अन्योन्यं विप्रा नमन्ति, अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति, अन्योऽन्यौ, अन्योऽन्यान्, अन्योऽन्येन, अन्योऽन्यस्मै, अन्योऽन्यस्य, इतरेतरं भोजयन्ति, इतरेतरेण, इतरेतरस्य इत्यादि प्रयोगहरूमा सर्वनामसंज्ञक अन्य र इतर शब्दको द्वित्व भएको हो।

अकृच्छ्र अर्थात् दुःखको अभाव अर्थ बुझिएमा प्रिय र सुख शब्दको पनि विकल्पले द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।१।१३) भएकाले प्रिय र सुख शब्दको द्वित्व भएका पक्षमा प्रियप्रियेण ददाति र सुखसुखेन ददाति वाक्य सिद्ध हुन्छन् भने द्वित्व नभएका पक्षमा प्रियेण ददाति र सुखेन ददाति वाक्यको प्रयोग गरिन्छ। जो जो आत्मा एवम् आत्मीय छन् ती दुवैलाई यथास्वम् भनिन्छ र त्यस्तो अर्थ बुझिएमा यथा शब्दको नपुंसकलिङ्ग र द्वित्वको निपातन हुने (पा.,अ. ८।१।१४) भएकाले यथा शब्दको द्वित्व, नपुंसकलिङ्ग र उत्तरवर्ती यथा शब्दको ह्रस्वसमेत भएर यथायथं ज्ञाता वाक्यमा प्रयुक्त यथास्वभाव वा स्वभावानुरूप र यथात्मीय वा आत्मीयानुरूप अर्थ बताउने यथायथम् शब्द सिद्ध हुन्छ। त्यसैगरी रहस्य, मर्यादावचन, व्युत्क्रमण, यज्ञपात्रको प्रयोग र अभिव्यक्ति अर्थ बुझिएमा द्वि शब्दको द्वित्व, पूर्वपदको अम्भाव र उत्तरपदको अत्वको समेत निपातन हुने (पा.,अ. ८।१।१५) भएकाले द्वन्द्वं मन्त्रयते, आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः, द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति र द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ यी वाक्यमा प्रयुक्त द्वन्द्व शब्दले रहस्य आदि अर्थ बुझाएको हुँदा द्वि शब्दको द्वित्व, द्वित्वीभूत द्वि पूर्वपदको अम्भाव (द्वम्) र द्वि उत्तरपदको अत्व (द्व) निपातन भएर द्वन्द्व शब्दको सिद्धि भएको हो।

पादपूर्तिनिमित्तक पदको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

पाउको पूर्तिलाई निमित्त मानेर शब्दको पुनरावृत्ति हुने प्रक्रियालाई पादपूर्तिनिमित्तक पदको द्वित्व भनिन्छ र यसका लागि लोकमा कुनै नियमको प्रवृत्ति भएको पाइँदैन भने वेदमा एउटा सूत्रनियम प्रवृत्त भएको देखिन्छ। वेदमा

पाउको पूर्ति गर्ने विषयमा प्र, सम्, उप र उत् यी सुबन्त शब्दहरूको द्वित्व हुने (पा.,अ. ८।१।६) भएकाले प्रपायमग्निर्भरतस्य शृण्वे, संसमिद्युवसे वृषन्, उपोप मे परामृश र किं नोदद‌ु हर्षसे दातवा उ वाक्यहरूमा पादपूर्तिका लागि प्र, सम्, उप र उद् शब्दको पूर्णद्वित्व भएको छ । वेदमा र लोकमा समेत पादपूर्तिका लागि यसबाहेक अन्य द्वित्वनियमको प्रवृत्ति भएको देखिँदैन ।

प्रत्ययनिमित्तक पदको द्वित्वनियम र प्रयोगको विश्लेषण

प्रत्ययलाई निमित्त मानेर पदको पुनरावृत्ति हुने प्रक्रियालाई प्रत्ययनिमित्तक पदको द्वित्व भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा यस किसिमको एउटा मात्र वार्तिकनियम प्रवृत्त भएको पाइन्छ । डाच् प्रत्यय पर भएमा अनुकरणात्मक शब्दको द्वित्व हुने (का.,म.भा. ८।१।१२।८) भएकाले पटपटायति, घटघटायति, शरशरायति, पटपटाकरोति र पटपटायते शब्दमा अनुकरणात्मक पटत् शब्दको द्वित्व भएको हो । पाणिनीय व्याकरणमा डाच् प्रत्ययबाहेक अन्य प्रत्ययलाई निमित्त मानेर पदको द्वित्वका लागि कुनै नियम प्रवृत्त भएको पाइँदैन ।

निष्कर्ष

पाणिनीय व्याकरणअनुसार वर्ण, धातु र पदको पुनरावृत्ति हुने प्रक्रियालाई द्वित्व भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा स्वरवर्णको द्वित्व हुँदैन भने १२ नियमका आधारमा व्यञ्जनवर्णहरूमध्ये यर्, यण्, मय्, खय् एवम् शर् प्रत्याहारमा पर्ने वर्णहरूको द्वित्व हुने र तीमध्ये ककार, टकार, तकार, धकार, नकार, मकार, यकार, वकार, शकार, षकार तथा सकार गरी ११ वर्णको द्वित्व भएका प्रयोगहरू बढ्ता भेटिन्छन् । पाणिनीय व्याकरणमा १८ नियमका आधारमा लिट्, सन्, यङ्, श्लु, चङ्, अच्, क्विप्, क र कु गरी नौ प्रत्ययलाई निमित्त मानेर हलादि धातुका प्रथम एकाच्को तथा अजादि धातुका द्वितीय एवम् तृतीय एकाच्को तथा ईर्ष्य् धातुका तृतीय व्यञ्जनवर्णको समेत द्वित्व हुन्छ । धातुको द्वित्वका लागि निमित्त मानिने प्रत्ययहरूमध्ये लिट्, सन्, यङ्, चङ् र श्लु प्रत्ययनिमित्तक नियमहरू र प्रयोगको बाहुल्य देखिन्छ भने अच्, क्विप्, क र कु प्रत्ययनिमित्तक नियम र प्रयोगहरू अत्यन्त कम रहेका छन् । पाणिनीय व्याकरणमा पदको आंशिक द्वित्व हुँदैन भने पूर्णद्वित्वका लागि प्रवृत्त हुने अर्थनिमित्तक, पादपूर्तिनिमित्तक र प्रत्ययनिमित्तक २१ नियमका आधारमा मुख्यतः सुबन्त पदको एवम् अंशतः तिङन्त पदको द्वित्व हुन्छ । पदद्वित्वनिमित्तक नियम र प्रयोगहरूमध्ये पादपूर्तिनिमित्तक एवम् प्रत्ययनिमित्तक नियम र प्रयोगको अत्यन्त न्यूनता रहे पनि अर्थनिमित्तक नियम र प्रयोगहरूको व्यापकता पाइन्छ । श्लुनिमित्तक धातुको द्वित्वनियम र पादपूर्तिनिमित्तक पदको द्वित्वनियमका सन्दर्भमा मात्र दुइटा वैदिक द्वित्वनियमको प्रवृत्ति पाइए पनि अन्यत्र लौकिक द्वित्वनियमहरूको बाहुल्य देखिन्छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत लेख अध्ययन गरी परिमार्जन गर्नका लागि यथोचित मार्गनिर्देशन दिएर सहयोग गर्नुहुने व्याकरण विषयविज्ञज्यूप्रति कृतज्ञतापूर्वक हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

ढकाल, मतिप्रसाद (२०६७), *"पाणिनीय व्याकरणका द्वित्वनियम र प्रयोगको समीक्षण",* ऋतम्भरा (वर्ष ११, पूर्णाङ्क १४, पृ. ६७—७७), काण्ठमण्डम्, ने.सं.वि.अनुसन्धानकेन्द्रम् ।

त्रिपाठी, रामदेव (१९७७ सन्), *भाषाविज्ञान की भारतीय परम्परा और पाणिनि,* पटना, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद् ।

भंडारे, उद्धव (२०२१ सन्) भाषाविज्ञान एवं हिन्दी भाषा, मुम्बई, मुम्बई विद्यापीठ ।

भद्र, श्रीमन्त (२०१५ सन्) *"वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थपूर्वार्द्धप्रकरणवैशिष्ट्यं तत्क्रममाहात्म्यं च"* https://sanskritkutir.blogspot.com/2015/07/blog-post.html

मिश्र, नारायण (सम्पा. १९७७ सन्), *अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,* वाराणसी, चौखम्बा ओरियण्टालिया ।

व्यास, भोलाशङ्कर (२००४ सन्), *संस्कृत का भाषाशास्त्रीय अध्ययन,* वाराणसी, विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

शर्मा, गिरिधर र शर्मा, परमेश्वरानन्द (सम्पा. १९८२ सन्), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (भट्टोजिदीक्षितविरचिता, द्वितीयो भागः, बालमनोरमा–तत्त्वबोधिनीटीकासहिता), बनारस, मोतीलाल बनारसीदास ।

शर्मा, गिरिधर र शर्मा, परमेश्वरानन्द (सम्पा. १९८६ ई.), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (भट्टोजिदीक्षितविरचिता, प्रथमो भागः, बालमनोरमा–तत्त्वबोधिनीटीकासहिता), दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास ।

शर्मा, गिरिधर र शर्मा, परमेश्वरानन्द (सम्पा. २००५ सन्), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (भट्टोजिदीक्षितविरचिता, तृतीयो भागः, बालमनोरमा–तत्त्वबोधिनीटीकासहिता), दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास ।

शर्मा, दधिराम (सम्पा. २००० सन्), *व्याकरणमहाभाष्यम्* (पतञ्जलिविरचितम्, षष्ठखण्डम्), दिल्ली, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

शर्मा, शिवदत्त र शास्त्री, रघुनाथ (सम्पा.२००० सन्), *व्याकरणमहाभाष्यम्* (पतञ्जलिविरचितम्, तृतीयखण्डम्), दिल्ली, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

शास्त्री, भार्गव (सम्पा. १९९१ सन्), *व्याकरणमहाभाष्यम्* (पतञ्जलिविरचितम्, चतुर्थ–पञ्चमखण्डे), दिल्ली, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

 ISSN:- 3021-9388

द्रोणो व्रीहिरित्यत्र शाब्दबोधविचारः

योगराजः कण्डेलः

उपप्राध्यापकः, शारदाविद्यापीठम्

yograjkandel5@gmail.com

लेखसारः

अत्रानुसन्धानपत्रे प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रघटकीभूतस्य परिमाणपदस्य तथा च तस्य सिद्धान्तकौमुद्यां दीक्षितेन यदुदाहरणं प्रदत्तं तस्य विषये चर्चा विद्यते । तत्र च परिमाणग्रहणे किं द्रोणो व्रीहिरित्युक्तं वर्तते । सूत्रे परिमाणग्रहणसामर्थ्याद् परिमाणेऽर्थे सुप्रत्ययस्य विधानं भवतीति दीक्षिताभिप्रायः तथा च कृतेऽपि परिमाणग्रहणे प्रतिपदिकार्थे एव सुप्रत्ययस्य विधानं भवतीति नागेशादीनामाशयः । दीक्षितमते परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयो भवति तेन द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति शाब्दबोधो भवति । नागेशमते च परिमाणार्थे प्रथमा विधीयते चेत् तिङ्समानाधिरणे प्रथमा इति वार्तिकेन सह विरोधो भवति । यत्र च तिङ्वाच्यकारकवाचित्वं भवति तत्रैव प्रथमा । यथा घटः अस्ति अत्र तिङ् = ति, तद्वाच्यं कारकं कर्तेति, तद्वाचित्वमेव घटपदोत्तर सुप्रत्ययस्य अर्थः तेन प्रथमा विधीयते । अत्र तिङ्समानाधिकरणं स्पष्टमेव विद्यते । द्रोणः अस्ति इत्यत्र तथा नास्ति अत्र दीक्षितेन परिमाणार्थे सुविहितः अतः तङ्वाच्यकारकवाचित्वं नास्तीति तेन प्रथमा न । अतः प्रातिपदिकार्थे एव सुप्रत्ययो भवति । द्रोणशब्दस्य द्रोणपरिमिते लक्षणा विधीयते तेन भवति द्रोणपिरिमितो व्रीहिरिति शाब्दबोधः । द्रोणो व्रीहिरित्यत्र शाब्दबोधविषये तत्र च समागतानां भिन्न–भिन्नमतानाञ्च विवेचनमत्र कृतमस्ति । तथा सूत्रस्थपरिमाणग्रहणविषये च मनोरमा–शेखरग्रन्थमनुसृत्य तेषां टीकानाञ्चालोडनं विधाय शब्दशास्त्रदिशा सम्यङ् निरूपणमत्र विहितमस्ति ।

कूटशब्दाः

अस्वपदविग्रहः, पुष्पवन्तः, प्रतीतिः, प्रवृत्तिनिमित्तम्, सत्ता

विषयपरिचयः

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रस्य सामान्योदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानं विधाय द्रोणो व्रीहिरित्यत्र विद्यमानस्य विवादस्य निरूपणमत्र विहितमस्ति । सूत्रे परिमाणग्रहणसामर्थ्याद् परिमाणे अर्थे द्रोणशब्दाद् सुविधीयते इति दीक्षितस्याशयो विद्यते । तेन द्रोणाभिन्नं यत्परिमाणं तद् परिच्छिन्नो व्रीहिः इति शाब्दबोधो भवति । नागशादीनामाचार्याणां मते तु द्रोणशब्दात् प्रवृत्तिनिमित्त–तदाश्रयातिरिक्तस्य लिङ्गस्यापि अधिकतया भानं तेन न प्रातिपदिकार्थमात्रस्योदाहरणम्, एवञ्च लिङ्गापेक्षया अपि परिमाणत्वेन परिमाणस्यापि अधिक्येन भानाद् परिमाणग्रहणं कृतम् । तेन परिमाणस्यापि आधिक्येन भाने सत्यपि प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । तेन द्रोणो व्रीहिरिति न कथमपि परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयःउभयत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् । द्रोणो व्रीहिरित्यादयः प्रयोगास्तु सिंहो माणवकः इत्यादाविव लक्षणया उपपाद्याः, यथा सिंहशब्देन पशुत्वधर्मविशिष्टपशोर्बोधः, माणवकपदेन बालस्य बोधः, न कदापि

माणवकः सिंहो भवति तथापि माणवके यत्किञ्चित्शौर्यक्रौर्यादिरूपसादृश्यवशात् तत्सदृशे लक्षणां कृत्वा व्यवहारो भवति । तथैव अत्रापि परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरैक्याभावाद् द्रोणशब्दस्य द्रोणपरिमिते लक्षणा विधीयते तेन भवति द्रोणपिरिमितो व्रीहिरिति। एतत्सर्वं समालोचनमत्र विहितमस्ति।

अध्ययनविधिः

विशेषरूपेण पुस्तकालयीयविधिमवलम्ब्यैवाध्ययनमत्र विहितमस्ति । अत्र च शेखरमनोरमाग्रन्थौ तथैव तदभिमतप्रतिपादपकव्याख्यानभूताग्रन्थाश्च प्रमुखसामग्रीत्वेन प्रयुक्ताः वर्तन्ते । अनुसन्धानेऽस्मिन् प्रातिपदिकार्थसूत्रविषये हिन्दीनेपाल्यादिभाषायां लिखिताः, अनूदिताश्च व्याकरणसम्बद्धा कारकार्थप्रतिपादकाश्च ग्रन्था अपि द्वितीयसामग्रीत्वेन गृहीतास्सन्ति।

अध्ययनस्य क्षेत्रं सीमाङ्कनञ्च

अत्र च प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रस्य सामन्यपरिचयप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रस्य व्युत्पत्तिरपि प्रदर्शिता विद्यते। शेखरमनोरमाग्रन्थानुसारं दीक्षितनागेशयोः प्रातिपदिकार्थत्वविचारे यन्मतवैविध्यं वर्तते तस्य निरूपणम् तथा च द्रोणो व्रीहिरित्यत्र शाब्दबोधक्रमे द्वायोराचार्ययोः यदभिप्रायो विद्यते तस्यैव स्पष्टतया विवेचनम्, विश्लेषणमेवास्यानुसन्धानात्मकलेखस्य मूलं क्षेत्रं सीमा च वर्तते।

सैद्धान्तिकपर्याधारः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां प्रथमखण्डे कारकप्रकरणस्य निरूपणं विद्यते। तथा च कारकत्वञ्च नाम करोति क्रियां निर्वतयति, सम्पादयति, अन्वयति वा कारकमिति भाष्यकारेणोक्तम्। एवञ्च क्रियाजनकत्वम्, क्रियान्वयित्वं वा कारकत्वमिति फलति । एतावता क्रियानिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वं कारकत्वमिति सामान्यतः कारकस्यार्थो निष्पद्यते (उपाध्यायः, सन् १९६६, पृ. ७७४) । तथा च सर्वेषां कारकाणां स्वस्ववान्तरक्रियाद्वाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वमिति ज्ञेयम् । यद्यपि भगवता पाणिनिना अष्टाध्याय्याम् अनभिहिताधिकारानन्तरं कर्मणि द्वितीया इत्यादिकं कृतम्, उपान्ते प्रातिपदिकार्थसूत्रं तथैव अन्ते च सम्बोधने च इति (द्विवेदी, सन् २०१८, पृ. २४) तथापि भट्टोजिदीक्षितेन लौकिकीं सरणिमनुसृत्य प्रथमं तावद् प्रातिपदिकार्थेति सूत्रस्य उपन्यासो विहितः । तत्र च कारकप्रकरणे पठितानां सूत्राणां पृथग्वाक्यार्थबोधो न भवति, स्वौजस् इत्यादिना एकवाक्यतयैव तथापि सरलतया बोधनार्थं पृथग्वाक्यार्थबोधः कारकप्रकरणे क्रियते । अस्य कारकप्रकारणस्य व्याख्यानञ्च स्वयमेव मनोरमायां दीक्षितेत विहितमस्ति । तस्यापि पर्यालोचनं विधाय हरिदीक्षितेन शब्दरत्नटीकायामाचार्येण नागेशेन च लघुशब्देन्दुशेखरे च सम्यग्रूपेण गुणदोषानां विवेचनं कृतमस्ति । तेषामेव सिद्धान्तानामलोडनं कृत्वा समीक्षणमत्रोपन्यस्तमिति।

विषयनिरूपणम्

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रे द्वे पदे वर्तेते। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे इति सप्तम्यन्तमुद्देश्यवाचकं पदं विद्यते। प्रथमा इति प्रथमान्तं विधेयवाचकं पदमस्ति। प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गञ्च परिमाणञ्च वचनञ्च इति प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनानि तानि एव इति

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रम् । मयूरव्यंसकादयश्च इति सूत्रेण नित्यतत्पुरुषसमासो विधीयते । एवपदेन सह विग्रहो भवति मात्रपदेन साकं समासः । ततः प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रम्, तस्मिन् इति प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे इति । अविग्रहो, अस्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः । (चतुर्वेद, सन् २०१२, पृ. २१६) द्वन्द्वादौ द्वन्द्वमध्ये द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायाद् मात्रपदस्य प्रत्येकं पदैः साकमन्वयः भवति । अन्वयस्तावत् पदानां न भवति अपि तु पदार्थयोरेव परस्परमन्वयः । तथापि शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति न्यायेन मात्रपदस्यापि वक्तुं शक्यते न क्षतिः । यद्यपि प्रातिपदिककार्थ–लिङ्ग–परिमाणादीनां मात्रपदार्थेऽन्वयस्तथापि मात्रपदार्थस्य प्रत्येकमन्वय इति व्यवहारः । यथा द्वन्द्वघटकीभूतानां पदार्थानां एकत्रान्वयः एव सहविवक्षा इति । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः इत्यत्र शब्दशब्दोपादानेनात्र मात्रच्प्रत्ययं वारयति । समासघटकीभूतस्य मात्रशब्दस्येत्यर्थो लभ्यते । तथा च प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिङ्गमात्राद्याधिक्ये, परिमाणमात्रे, वचनमात्रे च प्रथमा भवतीति सूत्रार्थः । अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन सामान्यतया वैयाकरणनिकाये स्वार्थः, द्रव्यम्, लिङ्गम्, संङ्ख्या, कारकम् इति पञ्चानां बोधो भवति । स्वार्थः = प्रवृत्तिनिमित्तम्, द्रव्यम् = व्यक्तिः, अन्यत् सर्वं स्पष्टमेव ।

यत्र पृथग्लिङ्गग्रहणसामर्थ्यात्, लिङ्गग्रहणं व्यर्थं सद् अत्र कश्चित् विशिष्टः अर्थः प्रातिपदिकपदेन गृह्यते तच्च नियतोपस्थितकरूपम् इति विज्ञेयम् । अत्र प्रातिपदिकार्थपदं लाक्षणिकं नियतोपस्थितिकेऽर्थे तात्पर्यग्राहकञ्च लिङ्गग्रहणमिति दीक्षिताभिप्रायः । अत्र सूत्रघटकीभूतेन प्रातिपदिकार्थेन कश्चित् विशिष्टोऽर्थः गृह्यते न तु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः इति । प्रतिपदं लब्धुं योग्यं इति प्रातिपदिकम्, अर्थात् प्रतिपदम् उद्देश्यतया लब्धुं प्राप्तुमर्हतीति प्रातिपदिकम् । द्वितीयायाः उद्देश्यत्वमर्थः, ठक् प्रत्ययस्य योग्योऽर्थः । अर्थात् पदञ्चात्र प्रातिपदिकसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकमर्थवत्परम् । यद्यपि प्रातिपदिकसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यता चतुर्षु वर्तते – उद्देश्यतावच्छेदकं च धातुप्रत्ययप्रत्ययान्तभिन्नार्थवत्त्व–कृदन्ततदादित्व–तद्धितान्ततदादित्व–समासत्वैतदन्यतमरूपः तद्वन्त एते चत्वारः तेन प्रतिपदघटितपदशब्देन एतानि चत्वारि स्वीक्रियन्ते । प्रातिपदिकार्थनिष्ठशक्तिविषयीभूताः अर्थाः के इति ज्ञिज्ञासायाम् –

"स्वार्थः द्रव्यञ्च लिङ्गं च सङ्ख्या कारकमेव च ।
अमी पञ्चैव नामार्थाः त्रयः केषाञ्चिदग्रिमा ॥"

अत्र विद्यमानस्य प्रातिपदिकार्थपदस्य पारिभाषिकत्वमेव सर्वैः वैयाकरणैरङ्गीकृतम् । अत्र मानं तु सूत्रे लिङ्गग्रहणमस्ति । भट्टोजिदीक्षितमते प्रातिपदिकार्थस्यार्थः नियतोपस्थितिकः इति । नागेशमते तु प्रातिपदिकार्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्तस्य, तदाश्रयस्य च बोधो भवति । प्रक्रियाकौमुदीकारादयस्तु सत्ता एव प्रातिपदिकार्थ इति उद्घोषयन्ति । यद्यप्यस्य विषये पातञ्जलमहाभाष्ये एतादृशं व्याख्यानं नैव समुपलभ्यते तथापि कैयटेन महाभाष्यस्य प्रदीपटीकायां स्पष्टतया प्रतिपादितम् । तत्र च टीकायां कैयटेन यमर्थं न व्यभिचरति स एव प्रातिपदिकार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च इति तदेव प्रातिपदिकार्थः इति (त्रिपाठी, २०७०, पृष्ठ. २०५) तेन प्रथमांशं स्वीकृत्य दीक्षितस्य चिन्तनधारा प्रवाहिता । एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तः तदाश्रयः इति द्वितीयांशं स्वीकृत्य नागेशेन व्याख्या विहिता । अतः वैयाकरणनिकाये सर्वदा प्रातिपदिकार्थविषये मतद्वयं दृश्यत एव । स्वकीयामुद्योतटीकायामुक्तं नागेशेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां यः अर्थः प्रातिपदिकार्थस्यावधारितः स एव प्रातिपदिकार्थः इति । प्रवृत्तिनिमित्तपदेनात्र वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितीयप्रकारताश्रयत्वस्य बोधो भवति । यथा घटशब्दस्य घटत्वम् । पटस्य पटत्वमिति । तदाश्रयाश्च घटपटादयः । अतः प्रातिपदिकार्थपदेन घटघटत्वयोः बोधो जायते इति नागेशाशयः ।

प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोर्द्वयोरेव प्रातिपदिकार्थत्वेन स्वीकारादेव सूत्रेऽस्मिन् लिङ्गग्रहणस्य सार्थक्यमुपजायते । अन्यथा सूत्रे प्रातिपदिकवाच्यस्य प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणे लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । यदि अत्रत्य लिङ्गग्रहणेन अनियतलिङ्गस्य न प्रातिपदिकवाच्यत्वं तदा नियतानियतलिङ्गपदसाधारण्येन स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे नपुंसकपदप्रयोगोऽसङ्गतः स्यात् । तद्बलाद् यदि लिङ्गमात्रस्य वाच्यत्वं तदा प्रातिपदिकार्थत्वेनैव सिद्धे लिङ्गग्रहणं व्यर्थं भवेदिति । अतः लिङ्गमात्रस्य वाच्यत्वेऽप्यत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थपदेन द्वयोरेव ग्रहणाल्लिङ्गग्रहणं परिमाणग्रहणञ्च सार्थकं भवतीति । एतावता आचार्यनागेशमते प्रातिपदिकार्थस्य उदाहरणानि न भवन्ति कृष्णः श्रीः इत्यादयः । अपितु अलिङ्गाः, लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चाव्ययपुमादयः भवन्ति । भाष्येऽपि प्रातिपदिकार्थे किमुदाहरणमिति प्रश्ने स्त्री, पुमान्नपुंसकमिति उक्तं महाभाष्यकारेण । कृष्णादिशब्देषु प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयातिरिक्तपुंस्त्वादीनामपि भानाद् कृष्णादीनि लिङ्गाधिक्यस्योदाहरणानि भवन्ति । भट्टोजिदीक्षितमते यानि प्रातिपदिकार्थस्योदाहरणानि विद्यन्ते तानि नागेशमते लिङ्गाधिक्यस्योदाहरणानि भवन्ति । कृष्णादिशब्देषु प्रातिपदिकार्थातिरिक्तलिङ्गस्याप्याधिक्याद् लिङ्गग्रहणादेव भवति प्रथमा ।

परिमाणमात्रस्योदाहरणमपि दीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां द्रोणो व्रीहिः इत्युक्तम् । पदार्थस्य यदा विवेचनं भवति तदा शक्तं पदमिति स्वीकर्तव्यम् । यदा ज्ञानं भवति तत्र ज्ञाने च एक: विशेष्य:, एक: प्रकार: अपरश्च संसर्गोऽपि भासते इति । त्रिविधविषयविशिष्टो भवति ज्ञानं अत: विषयतापि त्रिविधा वेशेष्यतारूपा , प्रकारतारूपा, संसर्गतारूपा, इति । (यथा नीलो घट इत्यादौ **संसर्गवादिनये** - अभेदेनसम्बन्धेन नीलविशिष्टघट:, **प्रकारतावादिनये तु** - नीलाभिन्नो घट: इति शाब्दबोधो भवति । अत्र नीलपदार्थप्राकारतया, अभेदसंसर्गतया, घटश्च विशेष्यतया ज्ञाने भासते) तथैव अत्रापि द्रोणपदार्थः प्रकारतया परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव: संसर्गतया, एवं व्रीहे: विशेष्यतया भानं भवति यदि परिमाणार्थे सुप्रत्ययो विधीयते चेत् तेन भवति इष्टशाब्दबोध: **(द्रोणाभिन्नं यत्परिमाणं तद् परिच्छिन्नो व्रीहि: इति)** व्रीहि: इति द्रोण = परिमाणविशेष:, सु = परिमाणसमान्यः, व्रीहिः = व्रीहिपदार्थ: त्रिणि पदानि, त्रया: अर्था: । अत्र च ‘अस्त्रियाद्रोणमाढकौ’ इति नियमात् नियतलिङ्गत्वाभावात् तटशब्दवत् लिङ्गमात्राधिक्येऽपि प्रातिपदिकार्थे प्रथमा विधीयते चेत् इष्टशब्दबोधो नैव भवति । द्रोणशब्दात् यद्यपि लिङ्गमात्राधिक्येऽपि लिङ्गग्रहणसामर्थ्यात् प्रातिपदिकार्थे प्रथमा भवत्येव तथापि परिमाणग्रहणसामर्थ्यात् परिमाणार्थे प्रथमा विधीयते इष्टशाब्दबोधार्थमत्र । यदि प्रातिपदिकार्थे एव स्यात्तर्हि नामार्थ- नामर्थयोरभेद: स्यान्न तच्चेष्टम् । अत: परिमाणेऽर्थे प्रथमा विधीयते । प्रकृत्यर्थस्य द्रोणरूपस्य विशेषार्थस्य प्रत्ययार्थे सामान्यपरिणामे अभेदेनान्वय: (सामान्यविशेषयोरभेद:) द्रोणाभिन्नं यत्परिमाणं तत् परिच्छेदकम् तस्य परिच्छेद्ये मेये व्रीहौ परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावसंसर्गेणान्वय: अत भवत्यत्र इष्टशाब्दबोध: । द्रोणशब्दात् यदि प्रातिपदिकार्थे प्रत्ययो विधीयते चेत् तेन शाब्दबोधकाले संगर्गविधया अभेदस्य भानं भवति तच्च नेष्टम् । अत: परिमाणेऽर्थे क्रियते चेत् तत्र संसर्गविधया परिच्छेद्यपरिच्छेदभावस्य भानं भवति तच्चेष्टम् । यतो हि द्रोण: परिच्छेदक: व्रीहिश्च परिच्छेद्य उभयो: भेदस्पष्ट एव वर्तते । **लक्ष्मीटीकाकार:** द्रोणो व्रीहि: इत्यत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमा तत: अभेद:, द्रोणपदस्य द्रोण, सु प्रातिपदिकार्थ:, व्रीहि नामार्थ: इति । **कौमुदीमूलार्थविद्योतिनीटीकायान्तु** - यदि घटात् प्रातिपदिकार्थे सु स्यात् तर्हि प्रातिपदिकार्थ: वाच्यार्थ:, तत्र प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य वा घटत्वेन घटस्य इति विकल्प्य प्रथमाया: विशिष्टार्थाभाव: उक्त:, अत्र यमर्थं प्रकृति: वदति तममेवार्थं प्रत्ययमनुवदति इति चेत् सोऽपि नामार्थ एव । भवत्येव नामार्थेनाभेद: । यदि द्रोणशब्दात् प्रातिपदिकार्थे एव क्रियते चेत् सुप्रत्यय: द्योतक: एव तस्य कश्चिद् भिन्नार्थो नास्ति, कृते च परिमाणग्रहणे परिमाणेऽर्थे सु तत: भवति प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरभेद:, न तु नामार्थप्रत्ययार्थयोरिति ।

नामार्थयोरभेद :

नाम्न: अर्थौ नामार्थौ तयो: नामार्थयो: (एकस्य प्रातिपदिकस्य द्वौ अर्थौ) अथवा नाम्नो: अर्थौ तयो: नामार्थयो: उत वा नाम्न: अर्थ नामार्थ:, नामार्थश्च नामार्थश्च नामार्थौ तयो: नामार्थयो: कतम: समास: इष्ट: ? न प्रथम: यदि नाम्न: अर्थौ तयोरभेद यदि क्रियते चेत् - नाम = सुबन्तं यथा पुष्पवन्त इति तदर्थत्वं च तज्जन्यप्रतीतिविशेष्यत्वम् इति यथा पुष्पवन्त इति नाम्न: अर्थद्वयस्योपस्थितिर्भवति तयो: दिवाकरनिशाकरयोरभेदापत्ति: अत: न प्रथम: समास: । द्वितीयोऽपि न यदि नाम्नो: अर्थौ तयो: क्रियते चेत् (नामद्वयस्यार्थद्वयस्य) वृतौ एकत्वसङ्ख्याया: यत्नं विना भानं भवति चेत् पुन: द्विवचनान्तेन समासासम्भवात् । गमकं चेत् द्विवचनान्तेनापि भवत्येव । यथा राज्ञो: राज्ञां वा पुरुष: इति न अपितु राज्ञ: पुरुष: इत्येव भवतीति । एतावता अत्र तृतीयो न्याय्य: तत्र नाम्म: अर्थ इति नामार्थ: नामार्थश्च नामार्थश्चेति एकशेष: नामार्थौ तयो: नामार्थयो: (षष्ठीतत्पुरुषानन्तरमेकशेष:) इति यथा नीलोत्पलम् इत्यत्र नीलपदोपस्थाप्य नीलनामार्थस्य उत्पलपदोपस्थाप्योत्पलपदार्थस्य च अभेदो भवति इति ।

अस्य न्यायस्य व्यभिचार: वारणञ्च ।

यथा अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ अत्र घटकीभूतं षष्ठीपदं सप्तम्या: अपि बोधकम् । षष्ठ्यर्थ-सप्तम्यर्थबहुव्रीहौ नास्ति व्यभिचार: इति यथा पीतम् अम्बरं यस्य इति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ पीतनामार्थस्य अम्बरनामार्थेन सह अभेदान्वयो भवत्येव तेन पीताभिन्नाम्बरसम्बन्धी पुरुष: इति । एवं सप्तम्यामपि विराभिन्नपुरुषाधिकरणं ग्राम: इति बोध: । अत्र उभयत्र न्यायस्य व्यभिचारो नास्ति । षष्ठ्यर्थ-सप्तम्यार्थातिरिक्त बहुव्रीहौ तु यथा प्राप्तोदको ग्राम: इत्यादौ तु प्राप्तम् उदकम् यम् (अत्र द्वितीयार्थकर्मपदार्थ: अन्यपदार्थ:) इति प्राप्तोदक: अत्र (प्राप्तम् उदकं यम्) प्रपूर्वकाद् आप्धातो: कर्तरि क्तप्रत्यय: तेन कर्तुरुक्तत्वात् उदकमित्यत्र प्रथमा, कर्मणश्चानुक्तत्वात् यम् इति द्वितीया स च बहुव्रीहौ अन्यपदार्थ: । एवञ्च उदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम: इति बोध:, अत्र समासेन कर्मण उक्तत्वाद् न द्वितीया भवति । अत्र उदकं प्राप्तमिति नामद्वयं तथा च अत्र उदकनामार्थस्य स्वनिष्ठकर्तृत्वनिरूपकत्वसम्बन्धेन (न्यायमते) प्राप्तौ अन्वय:, प्राप्तेश्च कर्मत्वसंसर्गेण ग्रामेऽन्वय: अत अत्र द्वयो: नामार्थयो: नाभदेनान्वय: अपितु भेदेन (क्रियाकर्तृभावसम्बन्धेन वा वैयाकरणनये) अन्वय: अत: व्युत्पत्ते: व्यभिचार : । इति व्यपेक्षावादीनां प्रश्न: । यथा राज्ञ: पुरुष: इति नामार्थद्वयस्य कथमपि अभेदान्वयो न सम्भवति तथैवात्रापि सत्यपि नामार्थद्वये न संभवति अभेदान्वय: । अत: अस्य न्यायस्य व्यभिचाराद् द्रोणो व्रीहिरित्यत्रापि भेदान्वय भवत्येव तस्य कृते (पारिछेद्यपरिच्छेदकभावेन) पुन: परिमाणार्थे प्रथमा विधानं व्यर्थमिव प्रतिभाति इति आशय: ।

व्यपेक्षावादिनां नये - “पृथक् पृथक् पदै: पृथक् पृथक् अर्था: उपस्थाप्यन्ते, पश्चाद् आकाङ्क्षायोग्यतादिवशात् पदानामन्वयो भविष्यति यथा वाक्ये तथैव समासे” । इति व्यपेक्षावादं स्वीकृत्य प्रश्न: समाधानं वैयाकरणनये न तथा सत्यपि वाक्ये तथात्वे समासे न तथा । प्राप्तोदकमित्यादौ व्युत्पत्ते: विषयता नास्ति अत: न व्यभिचार: । यतो हि युत्पत्तिस्तावद् विभिन्नपदोपस्थितिविषया समासे भिन्नभिन्नपदानाम् उपस्थितिरेव नास्ति । समासे एक एव विशिष्टार्थस्य भानं न पदद्वयम् । अत: न व्यभिचार: पक्षान्तरमादाय दूषणदानं नोचोतिम् । एतावता द्रोण: इत्यत्र प्रातिपदिकार्थे विधीयते चेत् अभेदान्वयापत्ति: । वैयाकरणनये तु न क्षति: समासे एकार्थीभावाङ्गीकारान्नात्र पदार्थद्वयस्योपस्थिति: अपितु विशिष्टार्थस्य एकस्य प्रतीति: (नात्र पदार्थद्वयस्योस्थिति:) न मध्ये भेदेन अन्वयस्यापेक्षा अपितु समुदायात् (प्राप्तोदक:) एकोपस्थितिविषय: उदककर्तृकप्राप्तिकर्मक: ग्राम: इति । “पृथक् पृथक् अर्थोपस्थापकानां पदानां एकपदोपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावत्वम् ”

अस्तु तावत् समासे एकार्थिभावाभ्युपगमान्न क्षति: इति प्रतिपादितम् । पुन: घटश्च इत्यत्र व्यभिचरितोऽयं न्याय: । तत्र तावद् एकनामार्थ: घट इति द्वितीयो नामार्थ च इति तथा नामार्थद्वयस्य विद्यमानत्वाद् अभेदान्वयोऽपेक्षित: किन्तु न भवति अत्राभेदान्वय अत: न्यायस्य व्यभिचार: स्पष्ट एव । घटश्च इत्यत्र घटपदेन घटरूपस्यार्थस्य उपस्थिति:, चेति नामार्थेन समुच्चयस्योपस्थिति: अत्र नामार्थद्वयस्याभेदान्वयोऽपेक्षित: न्यायबलात् । समुच्चये तु घटनिरूपितत्वसम्बन्धेनऽन्वयो भवति, तेन दृश्यते अत्र न्यायस्य व्यभिचार: । अत्र विचारणीयम् यदस्ति घटस्य समुच्चयेऽन्वय: अहोस्वित् समुच्चयस्य घटेऽन्वय: शब्दरत्नकारस्तु घटश्च इत्यत्र समुच्चयस्य घटेऽन्वय: अवयवावयविभावेन भेदसम्बन्धेन अन्वय: समुच्चयविशिष्टो घट: इति बोध: । प्रथमपक्षे घटस्य निरूपितत्वेन अन्वयो भवति तथा सति घटविशिष्टसमुच्चय: एवं भवति । न्यायस्य व्यभिभार स्पष्ट एव । शब्दिका: निपातानां द्योतकत्वं स्वीकुर्वन्ति, द्योतकत्वं नाम **"स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठवृत्ति उद्बोधकत्वम्"** (मिश्रः, सन् २००६, पृ. ८९) निपातत्वावच्छिन्ननिपातानां द्योतकत्वम् इति शाब्दिका: । घटे घटत्वावच्छिन्नघटनिरूपिता एका शक्ति:, तथैव चेतिनिपातसमभिव्याहारे समुच्चयविशिष्टघटनिरूपिताऽपरा शक्ति: एतावता अत्रापि अस्माकं नये घटनामार्थचनामार्थयो: पृथगुपस्थितिरेव नास्ति न क्षति:। वैयाकरणनये प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभ: । यद्यपि प्राचीना: ग्रामं गच्छति इत्यादौ ग्राम इति प्रकृते: अम् इति प्रत्ययार्थस्य अभेदान्वयं कुर्वन्ति यथा ग्रामाभिन्नमाश्रय: तथापि नव्याः न तथा स्वीकुर्वन्ति । अत: अत्रापि परिमाणाधिक्ये प्रथमा इति पक्षं स्वीकृत्य यद् भवद्भि: प्रकृत्यर्थविशेषपरिमाणस्य प्रत्ययार्थसमान्यपरिमाणेन यद् अभेदान्वयो विहित: तच्चेष्टन्न । प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वय: वैयाकरणनिकायेऽप्रसिद्ध: इति पूर्वपक्षिणामाशय: ।

प्रसिद्धस्थलं दर्शयति देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वात् । इति अर्थात् इन्द्र: देवता अस्य इति सास्य देवता इति अण् प्रत्यय:, इद्र: = इन्द्रदेवता, अण् = देवताविशिष्टद्रव्यम्, अत्र अण्प्रत्ययार्थैकदेशे देवतायां प्रकृते: अभेदान्वयो भवति, इन्द्राभिन्नदेवतासम्बन्धि द्रव्यम् इति दृश्यते एव प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वय: । यदि विशिष्टे शक्ति: स्वीक्रियते चेत् तत्र पदार्थैकदेशान्वयापत्ति: अत: अण्प्रत्ययस्य खण्डश: शक्तिद्वयम् देवता, द्रव्यञ्च अत: द्वयमपि पदार्थ: न क्षति: ।

अभेदस्तु न संसर्ग:

सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्न:द्विष्ठ: विशिष्टबुद्धिनियामकश्च, अभेदस्तावत् द्विष्ठो न भवति नीलो घट: इत्यत्र तयोर्भेदो नास्ति उभयोस्तादात्म्यात् एकनिष्ठ: एव न द्विष्ठ:, अत: सम्बन्धघटकसम्बन्धिभिन्नत्वम् अभेदे नास्ति । तथा अभेदस्य संगर्गत्वं कथं कथ्यते ? यदि अभेदस्य संसर्गत्वं न स्यात् तर्हि राहो: शिर: इत्यत्र कथं षष्ठी विहिता भाष्यकारेण । राहुशिरसो: कश्चिद् भेद एव नास्ति । य: राहु: सैव शिर: यत्शिर: सैव राहु: अत: अभेदस्य संसर्गत्वं स्वीकर्तव्यमेव ।

राहो: शिर:, इत्यत्र भाष्यकारेण औपाधिकभेदमादाय षष्ठी विहिता, अभेदेऽपि भेदस्य आरोपो विहित:, अत्र अवयवावयविभाव: काल्पनिक: एव । अर्थात् एतत्क्षणावच्छिन्नो राहु:, एतत्क्षणावच्छिन्नं शिर: अर्थात् दिवसाद्यवच्छिन्नो राहु:, घट्यवच्छिन्नं शिर:, एतादृशं भेदं स्वीकृत्य दिवसात्मककालावच्छिन्नो राहु: अवयवी, घट्याद्यवच्छिन्नं शिर: अवयव: एतत् सर्वं कल्पनां विधाय षष्ठी विहिता भाष्यकृता । अभेदस्य तात्पर्यं तु इत्थमस्ति

इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभाव: यथा राज्ञ: पुरुष: इत्यत्र राजा प्रकार:, राजनि = प्रकारता, पुरुषे = विशेष्यता, एवञ्च तयो: नियामकसम्बन्धश्च स्वस्वामिभाव: एवञ्च विशेष्य-विषेषणभावेतर स्वस्वामिभावसम्बन्धावच्छिन्ना वा स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्ना वर्तते ।

(यथा स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्ना राजत्वावच्छिन्ना राजनिष्ठविशेषणतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्ना पुरुषनिष्ठविशेष्यतावत्) वर्तते अत: नाभेद: । विशेष्यता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना एवं निरवच्छिनाऽपि भवति किन्तु सम्बन्धावच्छिन्ना तु न भवति । प्रकारता एव किञ्चिद् सम्बन्धावच्छिन्ना भवति । यथा घट: इति घटत्वविशिष्टघट: इत्यत्र घटनिष्ठविशेष्यता निरवच्छिना, नीलो घट: इत्यत्र तु घटनिष्ठा विशेष्यता सावच्छिन्ना एव । नीलो घट: इत्यत्र नीलत्वावच्छिन्ना या नीलनिष्ठा प्रकारता सा नीलत्वावच्छिनास्ति किन्तु सम्बन्धावच्छिन्ना नास्ति यतो हि अत्र प्रकारताविशेष्यतावच्छेदकयो: यो भेद: नीलत्व-घटत्वरूप स एव भेदधर्मिणि आरोप:, अत: आरोपितभेदमादाय विशेषणविशेष्यभाव: । विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तः कश्चित् सम्बन्धो नास्ति अत: अभेद: एवञ्च इरतसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभाव एव अभेद इति ।

एतावता समासे एका एव विशिष्टा शक्तिरिति । व्यपेक्षावादिनये उदकपदेन उदकपदार्थस्य एवं च प्राप्तपदेन प्राप्तिरूपाया: क्रियाया: उपस्थिति:, उदकनामार्थस्य स्वनिष्ठकर्तृत्वरूपभेदसम्बन्धेन प्राप्तिरूपक्रियायां तस्याश्च कर्मत्वेन रूपेण ग्रामेऽन्वय: एवञ्च उदककर्तृकप्राप्तिकर्मक: ग्राम: इति बोध: अस्त्येव अत्र व्युत्पत्ते: विरोध: ।

व्यपेक्षावादिन: समादधति = पाचक: देवदत्त: इत्यादौ कृदन्तेषु, तद्धितान्तेषु च प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वम् । पाचक: पाककर्ता, उपगु: उपगोरपत्यम् । पचति इत्याद्याख्तातस्थले तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयो: सहार्थं ब्रूत: प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमित्यस्यापवादभूतेन 'भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति न्यायेन प्रकृत्यर्थस्य धात्वर्थस्य प्राधान्यं प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वम् । प्राचां मते धात्वर्थस्य व्यापारस्यैव प्राधान्यं, नवीनमते कदाचित् फलस्य, कदाचित् व्यापारस्य वा प्राधान्यम् । अर्थात् पचति इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वं प्रकृत्यर्थस्य फलस्य व्यापारस्य वा प्राधान्यम् । एतावता प्राप्तमपि कृदन्तप्रातिपदिकं तदपि प्रत्ययार्थप्राधान्येन भाव्यम् । प्राप्तम् प्राप्तिकर्ता । व्यपेक्षावादिनामाक्षेप: पचति इत्यत्र तथा प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य त्याग: तद्वद् अत्रापि प्राप्तमित्यत्रापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यस्य त्यागो भवेद् । पचतिवद् प्राप्तमित्यत्रापि कर्तृत्वरूपस्य क्तप्रत्ययस्य वृत्तित्वसंसर्गेण प्राप्तिक्रियायां भवेदन्वय: एवञ्च कर्तृवृत्तिप्राप्ति: इति । एवं रूपेण प्राप्तमिति प्राप्तिकर्ता न अपितु कर्तृवृत्तिप्राप्ति: (विशेष्यविशेषणस्य वैपरीत्येन) उदकनामार्थस्य प्राप्तनामार्थैकदेशे कर्तृरूपेऽर्थेऽभेदेनान्वय: तथा च उदकाभिन्नकर्तृवृत्तिप्राप्ति: तस्य कर्मत्वेन संसर्गेण ग्रामेऽन्वय:, न व्यभिचार: तेन एकार्थीभावाभ्युपगमो व्यर्थ: तार्किकाणामाशय: । एतावता सत्यम् किन्तु 'पदार्थ: पदार्थेनैवान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन' इति न्यायस्य सत्वात् बाधोऽयं पन्था: । यतो हि पदार्थत्वं नाम समान्यतया पदनिष्ठशक्तिविषयत्वं भवति यथा घटपदनिष्ठशक्तिबिषयता यथा घट: तथैव घटत्वञ्च । किन्तु शाब्दबोधकाले घटपदनिष्ठशक्तिबिषयत्वं एवं न स्वीक्रियते अपितु पदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वं पदार्थत्वम् इति पदार्थैकदेशत्वं तु पदजन्यप्रतीतिप्रकारकत्वम् । यथा घटपदजन्या घटत्वविशिष्टघटपदस्य उपस्थिति: तत्र पदार्थो घट:, पदार्थैकदेशस्तु घटत्वं प्रकारतया उपस्थितत्वाद् । गौर्नित्या, नित्यो घट: इत्याद्यर्थमअयं न्यायो कल्पित: प्रामाणिकश्च । अन्यथापि पदार्थैकदेशे घटत्वे, गोत्वे वा अन्वये सति एतादृशवाक्यानामपि प्रामाण्यापत्ति:, नित्यपदार्थस्य घटेऽन्वयस्तु बाधितमेव । अत: व्यपेक्षावादिभि: एतादृशीं कल्पनां कृत्वा उदकपदार्थस्य प्राप्तपदार्थैकदेशे कर्तृत्वेऽन्वय: कर्तुं नैव शक्यते । नामार्थनामार्थयोरभेद: इत्यनेन सह पदार्थ: पदार्थेनैव इत्यस्य सम्बन्ध: । तथा च न्यायस्वरूपं भवति **"नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेव अभेदान्वय:, न तु नामजन्यप्रतीतिविशेष्यप्रकारयो:"** । कर्तृवृत्तिप्राप्ति: इत्यत्र पदार्थ: प्राप्ति:, पदार्थैकदेशस्तु कर्ता । पदार्थे च प्राप्तिरूपक्रियायाम् उदकपदार्थस्य अभेदान्वयो बाधित:। यत्र यत्र बोध: प्रामाणिक: तत्र तत्रैव पदार्थैकदेशेऽपि अन्वयो भवति वेदाः प्रमाणम् इत्यादौ न सर्वत्र । अत्र यद् अवधेयम् अत्र व्यभिचारः प्रदर्शनं प्राचां वैयाकरणानां मते एव । ते खलु आचार्या: "वृत्तिविग्रहयो: समानार्थकत्वम्" इति नियमस्य

त्यागं कुर्वन्ति। तेषां मते यथा विग्रहवाक्यात् प्राप्तम् उदकं यम् अस्मात् **यत्कर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकम्** इति बोध:, समासे प्राप्तोदकम् इत्यत्र तु 'उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो ग्राम:'। विग्रहवाक्ये प्राप्तिपदार्थस्य उदकपदार्थेन साकं कर्तृत्वेन अन्वय: अत: व्यभिचार:, समासेऽपि उदकपदार्थस्य कर्तृत्वेन अन्वय: अत व्यभिचार:।

नागेशमते तु वृत्तिविग्रहयो: समानार्थकत्वमिति सिद्धान्त:, तेषां मते प्राप्तोदकम् इत्यत्र प्राप्तिकर्त्रभिन्नं यदुदकं तत् कर्म ग्राम:, इति भवति प्राप्तिनामार्थस्य उदकनामार्थेन सह अभेदान्वय: न व्युत्पत्ते: व्यभिचार: व्यपेक्षावादेऽपि। वृत्तिविग्रहयो: समानार्थकत्वं स्वीकर्तव्यं यतो हि बहुव्रीहौ वृत्तिविग्रहयो: एकधर्मिबोधकत्वस्य सत्वे एव सामानाधिकरण्यं न तु विभिन्नधर्मिकबोधे इति। अत्र यद्यपि प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदककर्म इत्यत्र उदकपदार्थे कर्तृतानिरूपकत्वस्य बाध:, कर्तृतानिरूपकत्वं प्राप्तिक्रियायां वर्तते, तथापि विशेषणीभूतक्रियायां विद्यमानस्य कर्तृतानिरूपकत्वस्य विशेष्ये उदके आरोप्यते। "सविशेषे विधिनिषेधौ विशिष्ये बाधे सति विशेषणांशे उपसंक्रामत:"। शिखी ध्वस्त: इत्यत्र यथा ध्वंसप्रतियोगित्वस्य शिखीपुरुषे बाध:, तेन विशेषणीभूता या शिखा तत्र ध्वंसप्रतियोगित्वमस्ति तस्य आरोपो यथा भवति विशिष्टे। तद्वदत्रापि यद्यपि कर्तृतानिरूपकत्वं प्राप्तिक्रियायां वर्तते तथापि तस्य आरोपो भवति उदकपदार्थे न क्षति:। एतावता अत्र व्यभिचारशंका काकदन्तवद् व्यर्था इति। तेन नागेशमते कथमपि व्यभिचारो नास्ति। व्यभिचारस्तु प्राचां मते एव। वस्तुतस्तु यथा पञ्चकं प्रातिपदिकार्था:, तथैव पञ्चकं धात्वर्था: इति कर्तृ/ कर्म, संख्या, काल:, फल, व्यापार: एते सर्वे धातोरेवार्था: तिङ्स्तु द्योतक एव। यथा अजा इत्यत्र अज, अजत्व, स्त्रीत्वरूपाः शक्तयः, अजाशब्दे एव टाप्प्रत्ययस्तु द्योतक एव।

"य: प्रत्ययार्थ: द्योत्यार्थो भवति स सर्वदा प्राकारतया एव भासते, यस्तावत् प्रत्ययार्थ: वाच्यार्थो भवति स सर्वदा विशेष्यतया एव भासते"। एवञ्च प्राप्तमित्यत्र क्तप्रत्यय: वाचक एव न द्योतक: तेन प्रत्ययार्थस्यैव प्रामाण्यम्।

यदि प्रत्ययानां तेषु तेषु अर्थेषु शक्तिस्वीक्रियते चेत् शक्ततावच्छेदके गौरवम्। एतावता यथा तिङन्तस्थले प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य त्याग:, तथैव कृदन्तस्थलेऽपि प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य त्याग: इति न, यतो हि तत्र तिङन्तस्थले द्योतकत्वाभ्युपगमात्। योऽर्थ: वृत्तिघटकेन पदेन पदैकदेशेन वा न लभ्यते स अन्यपदार्थ:। व्युत्पत्तिस्तावत् विभिन्नपदोपस्थितिविषया, समासे तु एका एव विशिष्टा शक्ति: न क्षति:। राज्ञ: पुरुष: राजपुरुष: अत्र राजपदार्थपुरुषपदार्थयोस्तावत् द्वयो: नामार्थयो: स्वत्वसम्बन्धेन अन्वय:, स्वत्वञ्च भेदसम्बन्ध:। अत: अत्रापि व्यभिचार: इति, यदि पूर्वपदस्य राजसम्बन्धिनी लक्षणा क्रियते चेत् भवति यद्यपि राजसम्बन्ध्यभिन्नपुरुष: तथापि लक्षणायां किपमि प्रमाणं नास्ति। अत समासे एकार्थीभावाभ्युपगमात् न पृथगुपस्थितिर्भवति पदानां समस्तेन पदेन राजविशिष्टपुरुषस्यैवोपस्थिति न क्षति:। न्यायस्य विषय एव न। एतावता निश्चप्रचम् नामार्थयोरभेद इति न्यायस्य व्यभिचारो नास्तीति। ननु घटश्चेत्यादौ च एक: नामार्थ: समुच्चय: घट: इति द्वितीयो नामार्थ:, सुमुच्चयस्य चार्थस्य घटपदार्थे वृत्तित्वरूप–भेदसम्बन्धेन अन्वेति अत: पुन: नामार्थयोरभेद इति व्युत्पत्ते: विरोध: इति पूर्वपक्षी। अत्रापि चार्थस्य समुच्चयस्य घटेऽन्वय एव नास्ति। निपातानामपि द्योतकत्वाभ्युपगमात् समुच्चयविशिष्टो घट: एक एव विशिष्टार्थोपस्थिति: पृथगुपस्थितिरेव नास्तीति निपातानां विशेषणतया एव अन्वय:।

नैयायिकानां नये घटस्य समुच्चयरूपे चार्थे निरूपितत्वेन अन्वय:, घटनिरूपितसमुच्चय: इति वैयाकरणनये तु चार्थस्य विशेषणतया एवान्वय: समुच्चयवान् घट: इति। घटं पश्य पटश्च इत्यादावपि समुच्चयविशिष्टपट: पश्य इति बोध:। समुच्चयोऽपि घटपदवाच्य एव। तेन निपातानां द्योतकत्वमेवाङ्गीकार्यम्, तेन अनुभूयते सुखम् इत्यादौ सकर्मकत्वम्। एतद् अवगन्तव्यम् अर्थविशेषमादाय धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वं निर्णीयते। एकस्मिन् एव धातौ नाना:

शक्तय: लसन्ति । किन्तु सर्वासां शक्तीनाम् सहैव बोधस्तु न भवति । अनूपसर्गसमभिव्याहारे भूधातो: अनुभवानुकूलाशक्ति:, तद्रहिते च सत्तारूपा शक्ति: । उपसर्गा: हि धातूनां शक्तिम् उद्बोधयन्ति, उपसर्गभेदाद् धातूनामर्थभेद: । यदा अनुपदसामीप्यं तदा अनुभवानुकूलव्यापारवाचकत्वं भूधातौ । अनुभवस्तावत् विषयता सम्बन्धेन घटे, व्यापारस्तु समवायेन चैत्रे । व्यधिकरणत्वात् सकर्मकत्वमिति । सविशेषधातुमादाय तत्र फलतावच्छेदकसम्बन्ध: विषयता एव । नैयायिका: केषाञ्चित् निपातानां वाचकत्वं केषाञ्चिन्निपातानां द्योतकत्वं स्वीकुर्वन्ति । तच्च नेष्ट अर्धजरतीयन्यायस्य अस्वीकाराद् । एतावता निश्चितम् नामार्थयोरभेद इति न्यायस्य व्यभिचार एव नास्ति । अत: द्रोणो व्रीहिरित्यत्र न पादिपदिकार्थे अपितु परिमाणार्थे एव प्रथमा तेन भवति परिच्छेद्यपरिच्छेदकरूपेण भेदसंसर्गेण अन्वय: न क्षति: ।

एवञ्च प्रकृत्यर्थ–प्रत्यायार्थयोरभेदान्वय: दुर्लभ इति चेत् पूर्वमुक्तं द्रष्टव्यम् । ऐन्द्रमित्यादौ इन्द्रपदार्थ: देवताविशेष:, अण्प्रत्ययार्थ: देवतासम्बन्धिद्रव्यम् । इन्द्राभिन्नदेवता तस्योद्देश्यविधेयभावेन द्रव्येऽन्वय: । तथा च इन्द्राभिन्नदेवतोद्देश्यं द्रव्यमिति बोध: । यदि पादार्थैकदेशे अन्वयो दुर्लभश्चेत् अण् प्रत्ययस्य खण्डश: शक्तिद्वयम् । देवतायां द्रव्ये च । तथा च देवता अपि पदार्थ: द्रव्यमपि पदार्थ: न क्षति: । तेन भवत्येव प्रकृतिप्रत्यार्थयोरभेद: इति ।

अस्तु तावद् अस्माकं नये तु यथा समासो वृत्ति: तथैव तद्धितोऽपि वृत्ति: अत: अत्रापि ऐन्द्रमिति पदेन न पृथगुपस्थिति अपि विशिष्टस्यैकस्यैवार्थस्य प्रतीतिर्भवति इन्द्रदेवतासम्बन्धिद्रव्यमिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो: पृथगुपस्थितिरेव नास्तीति न क्षति: । असति विशेषे विशेष्यविशेषणयो: समानवचनकत्वं सामानलिङ्गत्वं च न्याय्यम् (आचार्य:, २०७३, पृ. ४) । नील: घट: अस्ति । नीलं घटं आनय वा । न तु नील: घटं आनय । किन्तु यत्र विशेष्यविशेषणयो: भेदसम्बन्धेनान्वय: तत्र समानविभक्तिकत्वं नापेक्षितम् यथा राज्ञ: पुरुषमानय इत्यादि ।

द्रोणो व्रीहि: इत्यत्रापि परिच्छेद्य-परिच्छेदकभावेन भेदसम्बन्धेन अन्वय: अत: समानवचनकत्वं नापेक्षितम् तेन दीक्षितमते द्रोणो व्रीहिमानय इति आपत्तिर्भवति चेद् एतादृशाणां वाक्यानाम् अनभिधानादेव वारणीयम् । सर्पि: कुडवम् इत्यत्र तु कुडवाभिन्नं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नं सर्पि: इति अत्र कुडवपरिमाणस्य सर्पि: पदार्थे अन्वयाद् षत्वप्राप्तिस्तद्वारणं तु व्यवस्थितविभाषया भवति । अत्र सूत्रे तिरसोऽन्य इति सूत्राद् अन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तिर्भवति तत्तु व्यवस्थितविभाषा इति । (परिगणिते एव व्यवस्थितविभाषा इति न तस्य उपलक्षणत्वात्)

खण्डनम्

यदि परिमाणार्थे प्रथमा विधीयते चेत् तिङ्समानाधिरणे प्रथमा (शास्त्री, सन् २०१६, पृ. ६७७) इति वार्तिकेण साकं विरोध: । यत्र तिङ्वाच्यकारकवाचित्वं भवति तत्रैव प्रथमा । यथा घट: अस्ति अत्र तिङ् = ति, तद्वाच्यं कारकं कर्तेति, तद्वाचित्वमेव घटपदोत्तर सुप्रत्ययस्य अर्थ: तेन प्रथमा । अत्र च तिङ्समानाधिकरणं स्पष्टमेव विद्यते । द्रोण: अस्ति इत्यत्र तथा नास्ति अत्र दीक्षितेन परिमाणार्थे सुविहित: अत: तङ्वाच्यकारकवाचित्वं नास्तीति तेन प्रथमा न । अत: प्रातिपदिकार्थे एव सुप्रत्ययो विधेय: । परिमाणग्रहणार्थ्यात् परिमाणस्याधिक्येऽपि स्वार्थे प्रथमा तेन द्रोणपदोत्तर प्रथमाया: प्रातिपदिकार्थत्वेन कर्ता अर्थ: तेन सामानाधिकरण्यमस्ति उभयो: न क्षति: । द्रोण–द्रोणत्व–पुंस्त्वातिरिक्तं परिमाणत्वेन परिमाणमपि अधिकं भासते द्रोणशब्दे तेन परिमाणग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमा स्वार्थे इति हरिदीक्षित: । अन्यत् सर्वं शेरखरादिग्रन्थे तट्टीकासु च सम्यङ्निरूपणं विहितमस्ति तत्रैव द्रष्टव्यं भवतीति ।

शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणा

नागेशहरिदीक्षितादीनां मते तु प्रातिपदिकमात्रस्योदाहरणानि उच्चैः, नीचैः, एवञ्च लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः स्त्री, पुमान्, नपुंसकम्, यहो हि एतेषां प्रवृत्तिनिमित्तमेव स्त्रीत्वादि, रामः, श्रीः, ज्ञानम्, इत्यादौ राम-रामत्वातिरिक्तं पुस्त्वादीनामपि बोधः तेन एते लिङगमात्रस्योदाहरणानि, द्रोणः इत्यत्र यथा पुंस्त्वं स्वरूपेणान्वेति विशेष्ये तद्वत् परिमाणत्वेन परिमाणपमि विशेष्यान्वयी अतः द्रोणशब्दात् प्रवृत्तिनिमित्त-तदाश्रयातिरिक्तस्य लिङ्गस्यापि अधिकतया भानं तेन न प्रातिपदिकार्थमात्रस्योदाहरणम्, एवञ्च लिङ्गापेक्षया अपि परिमाणत्वेन परिमाणस्यापि अधिक्येन भानाद् परिमाणग्रहणं कृतम्। तेन परिमाणस्यापि आधिक्येन भाने सत्यपि प्रातिपदिकार्थे प्रथमा। तेन द्रोणो व्रीहिरिति न कथमपि परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयः उभयत्रप्रातिपदिकार्थत्वात्। द्रोणो व्रीहिरित्यादि प्रयोगास्तु सिंहो माणवकः इत्यादाविव लक्षणया उपपत्तिः, यथा सिंहशब्देन पशुत्वधर्मविशिष्टपशोर्बोधः, माणवकपदेन बालस्य बोधः, न कदापि माणवकः सिंहो भवति तथापि माणवके यत्किञ्चित् शौर्यकौर्यादिरूपसादृश्यवशात् तत्सदृशे लक्षणां विधाय व्यवहारो भवति। तथैव अत्रापि परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरैक्याभावाद् द्रोणशब्दस्य द्रोणपरिमिते लक्षणा विधीयते तेन भवति द्रोणपिरिमितो व्रीहिरिति।

अत्र का लक्षणा ? कथं भवति लक्षणा ? किं तस्याः स्वरूपं वैयाकरणनिकाये एतन्निरूप्यते। शाब्दिकानां नये मीमांसकानां च नये लौकिके वाक्ये तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणायाः बीजमिति। वैदिकवाक्ये च अन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणायाः बीजमिति। तार्किकास्तावत् तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणेति उभयत्र। गंगायां घोषः इत्यत्र गंगापदस्य शक्यार्थो यो जलप्रवाहरूपोऽर्थः तेन साकं घोषस्य आधराधेयभावो नैव भवितुमर्हति। तेन गंगापदशक्यो यो जलप्रवाहः तस्य तटेन साकं यस्तावत् सामीप्यसम्बन्धः स एव लक्षणा। लक्षणायामर्थगतस्य सम्बन्धस्य शब्दे आरोप्यते यथा गंगापदशक्यो जलप्रवाहः, तस्य सम्बन्धः तटे वर्तते तत् गंगायामारोप्यते। अस्माकं नये तु लक्षणा न पृथक् शक्तिरस्ति अपितु अप्रसिद्धा शक्तिरेव लक्षणा। तत् स्वरूपञ्च शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणा (मिश्रः, सन् २००६, पृ. २१)। यथा सिंहशब्दस्य सिंहोरूपोऽर्थः शक्यः, शक्यता च सिंहनिष्ठा, शक्यतावच्छेदकं च सिंहत्वं तस्य आरोपो माणवके तेन सिंहो माणवकः इति भवति। पशौ सिंहत्वस्य प्रमात्मकं ज्ञानम्, माणवके तु आरोपात्मकं ज्ञानम्। सर्वत्र न तावदारोप्यते यत्र खलु किञ्चिद्सादृश्यं लभ्यते तत्रैव आरोपः। अतः आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तमादाय सिंहो माणवकः इति व्यवहारः। द्रोणो व्रीहिरित्यत्रापि आरोपितद्रोणत्ववान् व्रीहिरिति बोधः। अतः लक्षणा न पृथक्शक्तिरपितु आरोपितरूपा एव। सर्वे सर्वार्थवाचकाः इति न्यायात् सति तात्पर्ये सिंहशब्दोऽपि माणबकं बोधयति। द्रोणशब्दोऽपि परिच्छिन्नं द्रव्यं बोधयति। न एकस्य शब्दस्य नानार्थकतापत्तिः **"वस्तुतस्तु यावन्तः अर्थाः, तावन्तः शब्दाः किञ्च आनुपूर्वी ऐक्यात् एकोऽपि शब्दः नानार्थकः व्यवह्रियते वस्तुतः शब्दाः भिन्नाः भिन्नाः एव"।**

सूत्रे विद्यमानस्य वचनपदस्यापि सामान्यरूपेणात्र चर्चा विधीयते वचनम् -संज्ञा, संख्या - संज्ञी किन्तु पाचीनाः एवमेव संख्यायाः कृते एवमेव व्यवहारं कुर्वन्ति। तेन वचनपदेन संख्यारूपोऽर्थो ज्ञातव्यः। अन्यत्र प्रतिपदिकापेक्षया लिङ्गस्य, परिमाणस्य वा आधिक्येन भानं भवति किन्तु एकः, द्वौ, बहवः इत्यादौ एकत्व, द्वित्व बहुत्वसंख्यायाः नियतोपस्थितिकत्वेन प्रातिपदिकार्थः एव तेन न संख्याधिक्ये प्रथमा इति दीक्षितेन उक्तम्। ननु उक्तार्थानामप्रयोगः इति नियमात् एकत्वादिसङ्ख्यायाः प्रातिपदिकार्थत्वेन उक्तत्वात् पुनः वचनमात्रे किमर्थम् ? यदि प्रातिपदिकार्थे विधियते चेत् तत्रापि सङ्ख्याया एव बोधः। अत्र प्रकृत्या एव एकत्वादिसङ्ख्या उक्ता एव। अतः न्यास्यस्य अनित्यत्वं ज्ञाप्यते। द्वि-बहु–आदिशब्देभ्यः न स्वादिप्रत्ययः न वा द्विशब्दात् जस् एवं बहुशब्दाद्वा औ, अनन्वितविभक्त्यपेक्षया अनुवादकस्य न्याय्यत्वात् द्वौ, बहवः इत्यादौ प्रकृतिः या संख्या वदति सैव संङ्ख्या प्रत्ययोऽनुवदति (कण्डेल, २०७४,

पृ. ११)। एक: द्वौ, प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति तेन द्विशब्दात् द्वित्वविशिष्टस्य अर्थस्य बोधात् तत्र न सुप्रत्यय:।

सूत्रस्य खण्डनप्रकरणम्

महाभाष्यदिशा स्वयमेव दीक्षित: सूत्रस्य खण्डनमपि विदधाति मनोरमाग्रन्थे। वस्तुत: अर्थे लिङ्गे च प्रथमा इत्येव सूत्रमस्तु अन्यत् सर्वं त्याज्यम् । अत्र न्यासे अर्थशब्दस्तावत् वृत्तिबिषयपक:, शक्तिविषय: प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविषय: इति यावत् अत्र सामन्यत: त्रिकं प्रातिपदिकमिति पक्षस्याश्रयणमस्ति । अत्र नैयत्येन जायतेऽकाङ्क्षा कस्यार्थे इति? यस्माद् स्वादयो विधीयन्ते इति। स्वादयस्तावत् प्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाच्च भवन्ति । प्रातिपदिकस्योऽर्थ: तस्मात् स्वादय: जायन्ते। यथा न्यासपक्षे इदपमि फलति मृडानी, हिमानी इत्यादीमपि सुतरां ग्रहणं भविष्यति । यतो हि स्वादिप्रत्ययानां प्रकृति: हिमानी, मृडानी इत्यादि अत्रापि अत्र पुंगोगमहत्त्वादिकमपि नियतोपस्थितिक: । न्यासपक्षेऽपूर्वोऽयम् । यथाश्रुतपक्षे तु प्रातिपदिकग्रहणेन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयस्य ग्रहणं भवति पुंयोगमहत्वादीनामाधिक्येन भानात् प्रथमा नैव प्राप्ता । यत्र यत्र हिमानी शब्दप्रयोग: तत्र तत्र महत्त्वस्य नैयत्येनोपस्थितिर्भवति ।अत्र अर्थ: = शक्तिविषय: अर्थात् प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविषयोऽर्थ: तेन लिङ्गमपि प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविषय: अत: लिङ्गग्रहणमपि न कर्तव्यम् । अपदं न प्रयुञ्जीत, अर्थात् अपरिनिष्ठितम् अप्रयोज्यम् । अनुकरणे तु स्वादीनां प्रकृतित्वमेव नास्ति तेन स्वादिं विनैव तेषां साधुत्वमिति। यथा भू सत्तायाम् इति।

निष्कर्ष:

अत्र व्याख्याने प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणमात्रे प्रथमा इति सूत्रस्य विषये तत्रापि दीक्षितेन स्वकीयायां वैयाकरणसिद्धान्तकोमुद्यां 'परिमाणे किम् द्रोणो व्रीहि'रिति यदुक्तं तस्यैव वाक्यस्य पर्य्यालोचनमत्र विहितमस्ति। परिमाणग्रहणसामर्थ्यात् द्रोणशब्दात्परिमाणेऽर्थे सुप्रत्ययस्य विधानं भवति ततः तस्य च विशेषपरिमाणस्य समान्यपरिमाणेऽभेदेनान्वयो भवति तस्य च पुनः परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहा भवति अन्वयः तेन द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति दीक्षिताभिप्रायः। तत्रैव नागेशस्तु कृतेऽपि परिमाणग्रहणेऽत्र प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमायाः विधानं भवति। तथा परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरैक्याभावाद् द्रोणशब्दस्य द्रोणपरिमिते लक्षणा विधीयते तेन द्रोणपिरिमितो व्रीहिरिति शाब्दबोधो भवति। तथा च शक्यतावच्छेदकारोपरूपायाः लक्षणाया अपि निरूपणमत्र विद्यते। यत्र दीक्षितनागेशयोः मतसमीक्षणेन विज्ञायते द्वयोर्मध्ये नागेशस्यैवाभिमतं ग्राह्यमिति। तत्र च भाष्यमपि प्रमाणं भवति। एवमेव अग्रेऽपि वदति नागेशः परिमाणार्थे प्रथमा विधीयते चेत् 'तिङ्समानाधिरणे प्रथमा' इति वार्तिकेन सह विरोधो भवति। यत्र च तिङ्वाच्यकारकवाचित्वं भवति तत्रैव प्रथमा विधीयते। यथा घट: अस्ति इत्यादौ तिङ् = ति, तद्वाच्यं कारकं कर्तेति, तद्वाचित्वमेव घटपदोत्तर सुप्रत्ययस्य अर्थ: तेन प्रथमा विधीयते। अत्रापि तिङ्समानाधिकरणं स्पष्टमेव विद्यते। तेन द्रोण: अस्ति इत्यत्र तथा नास्ति अत्र दीक्षितेन परिमाणार्थे सुविहित: अत: तङ्वाच्यकारकवाचित्वं नास्तीति तेन प्रथमा न। अत: प्रातिपदिकार्थे एव सुप्रत्ययो भवति तेन भवत्येव सारल्येन शाब्दबोध नापत्तिरिति दिक्।

कृतज्ञताज्ञापनम्

अस्मिन् शोधपत्रे विशेषरूपेण शेखरमनोरमाग्रन्थदिशा प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थस्य परिमाणग्रहणस्य विषये चर्चा विहिता विद्यते। अत्रानुसन्धानकार्यस्य शास्त्रीयविषये, लेखगतप्रविध्यादिविषये च परामर्शदातृभ्यो विद्वद्भ्यो धन्यवादं

विनिवेदयामि । अथ च लेखमिदमाद्यन्तं सूक्ष्मेक्षिकया सम्परीक्ष्य यथावश्यकं परामर्शदातृभ्यो गुरुभ्योऽपि हार्दिकीं कृतज्ञतां व्यनज्मि ।

सन्दर्भग्रन्थाः

उपाध्यायः, सभापतिः (सन् १९६६) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, मोतिलालवनारसीदासः ।

आचार्यः, सुदर्शनः (२०७३) व्युत्पत्तिवादः, वाणीविलासप्रकाशनम् ।

कण्डेल, भीमप्रसादः (२०७४) लघुशब्देन्दुशेखरः, नमस्ते–नेपाल–प्रेस–प्रालि ।

चतुर्वेदः, गिरिधरः शर्मा (सन् २०१२) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी. मोतिलालवनारसीदासः ।

त्रिपाठी, जयशंकरलालः (२०७०) व्याकरणमहाभाष्यम्, चौखम्बा–कृष्णदास–अकादमी ।

द्विवेदी, शशिकान्तः (सन् २०१६) अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, शारदासंस्कृतसंस्थानम् ।

मिश्रः, आद्यप्रसादः. (सन् २०७३) वैयाकरणभूषणसारः, सम्पूर्णानन्द–संस्कृत–विश्वविद्यालयः।

मिश्रः, वंशीधरः (सन् २००६) परमलघुमञ्जूषा, चौखम्बाविद्याभवनम् ।

मिश्रः, राममनोहरः (वि.सं २०४०) भूषणसार–परमलघुमञ्जूषयोः सिद्धान्तानां समीक्षा, सम्पूर्णानन्द–संस्कृत–विश्वविद्यालयः ।

शास्त्री, वैकुण्ठनाथः (सन् २०१६) लघुशब्देन्दुशेखरः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम् ।